GODS GENERAALS IN NEDERLAND

DEEL 5

Volg hun geloof na

Acht Nederlandse mannen en vrouwen van God, van Willem Teellinck tot Leendert Overduin

Let op de uitkomst van hun levenswandel,
en volg hun geloof na.
Hebreeën 13:7

WIM KAMPHORST

GODS GENERAALS IN NEDERLAND · DEEL 5

Volg hun geloof na

Acht Nederlandse mannen en vrouwen van God, van Willem Teellinck tot Leendert Overduin

WIM KAMPHORST

Inhoud

Inleiding: denk aan uw voorgangers **2**

Willem Teellinck: de jurist die in Banbury leerde bidden **5**

Gerardus Kuypers: de dominee van de Nijkerkse tranen **21**

Catharina Daemen: de zuster die de pastoor niet had besteld **38**

Jan de Liefde: de dominee op de brug over de Goudsbloemgracht **55**

Jacqueline van der Waals: een stem uit vele **73**

Nicolette Bruining: de dominee in de verte **90**

Piet van der Woude: de chemicus die naar zijn eigen land trok **108**

Leendert Overduin: het geweten van Enschede **126**

Nawoord **145**

Volg hun geloof na. Gods generaals in Nederland, deel 5

© 2026 Wim Kamphorst
Stichting (F)Luister Nederland

Bijbelcitaten zijn overgenomen uit de Herziene Statenvertaling © 2010 Stichting HSV.

Eigen uitgave. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Bij elk hoofdstuk staan de geraadpleegde bronnen. Verhalen die alleen uit overlevering of uit de eigen getuigenis van een persoon bekend zijn, of die niet te controleren zijn, worden in de tekst en in het slotoverzicht van elk hoofdstuk zo benoemd. Openingstijden en toegang van de plekken veranderen; kijk daarvoor op de website van de plek zelf.

Inleiding: denk aan uw voorgangers

De naam van deze serie komt uit de brief aan de Hebreeën. *Denk aan uw voorgangers, die het Woord van God tot u gesproken hebben. Let op de uitkomst van hun levenswandel, en volg hun geloof na* (Hebreeën 13:7).

Dit is het vijfde deel. Ik volg daarbij nog steeds het voorbeeld van Roberts Liardon, die in zijn boekenreeks *God's Generals* het leven beschreef van predikers en opwekkingsleiders, met hun roeping, hun kracht en ook hun zwakke kanten. De mensen in dit boek zijn allemaal Nederlanders. Ze zijn allemaal overleden. En ze lieten op hun eigen manier zien wat het is om God serieus te nemen.

Vier eeuwen

We beginnen bij Willem Teellinck, een jonge jurist uit Zierikzee die rond 1604 in een Engels stadje zag hoe gewone gezinnen samen baden. Hij werd een van de vaders van wat later de Nadere Reformatie heette. Daarna gaan we naar Nijkerk in 1749, waar mensen na een preek van dominee Gerardus Kuypers begonnen te huilen en te beven. Over wat daar gebeurde, wordt nog altijd gediscussieerd.

In Limburg volgen we Catharina Daemen, een vrouw die in 1825 in Heythuysen aankwam bij een pastoor die twee zusters had verwacht. Zij werd de stichteres van een congregatie die tot in Amerika werkte. In Amsterdam staat Jan de Liefde in 1849 op een brug in de Jordaan. Hij had geen kerk meer en begon in de voorkamer van een visvrouw.

Jacqueline van der Waals was dichteres en de dochter van een beroemde natuurkundige. Haar hele leven worstelde ze eerlijk met twijfel en geloof. Nicolette Bruining was een van de eerste vrouwen die in Nederland theologie studeerde. Ze preekte via de radio en hielp in de oorlog Joodse leerlingen onderduiken.

Piet van der Woude was chemicus in Londen en las in 1932 een vers dat hem terugriep naar zijn eigen land. Hij begon in Rotterdam een pinkstergemeente. En Leendert Overduin was dominee van een kleine gemeente in Enschede. Met zijn zussen hielp hij honderden Joden onderduiken. Na de oorlog stond hij op voor de kinderen van NSB'ers.

Verschillende kerken

Ook in dit deel komen de mensen uit heel verschillende kerken. Gereformeerd, katholiek, doopsgezind en vrij-evangelisch, vrijzinnig protestants en pinksterbeweging. Ik ben het niet met iedereen in dit boek eens over alles. Waar dat zo is, zeg ik het eerlijk. Maar ik heb geprobeerd ieder recht te doen, en te laten zien wat God door hen heen deed.

Feiten voorop

Net als in de vorige delen houd ik me aan de feiten. Van sommige mensen in dit boek is veel bekend, van anderen weinig. Ik zeg steeds wat vaststaat, wat alleen uit de eigen woorden van iemand komt en

wat niet te controleren is. Waar bronnen elkaar tegenspreken, laat ik dat zien.

Na elk hoofdstuk staat een kort overzicht van wat vaststaat en wat verteld wordt, en een lijst met de bronnen die ik gebruikte.

Mensen over wie ik in andere boeken al een heel hoofdstuk schreef, komen hier alleen kort voorbij.

Willem Teellinck: de jurist die in Banbury leerde bidden

In de Engelse marktstad Banbury begonnen de huishoudens de dag met gebed. Daarna lazen ze een hoofdstuk uit de Bijbel en spraken het grondig door. De maaltijden begonnen en eindigden met een Bijbelgedeelte en gebed. Na het eten zongen ze een psalm, en dan ging iedereen weer aan het werk. Op zaterdagmiddag kregen de dienstboden, de kinderen en wie niet had leren lezen, les in het geloof. Op zondag was het stil in de stad. Er was die dag, zo schreef een jonge Zeeuwse gast later, in heel de stad geen ruzie of vechtpartij te horen of te zien.

Die gast was Willem Teellinck. Hij was vijfentwintig, doctor in de rechten, de zoon van een burgemeester uit Zierikzee. Hij logeerde acht of negen maanden bij een puriteins gezin in Banbury. Hij zag mensen die eerlijk handelden, aalmoezen gaven en zieken bezochten en troostten. Wie in huis ziek werd, kreeg alle denkbare zorg.

Wat hij daar zag, liet hem niet meer los. Teellinck geloofde dat de Heer hem in Engeland bekeerde. Hij liet de rechten achter zich en werd predikant, eerst zeven jaar in een ruw dorp op Schouwen, daarna zestien jaar in Middelburg. Hij schreef tientallen boeken. La-

tere generaties noemden hem de vader van de Nadere Reformatie, de beweging die wilde dat de Reformatie verder doordrong dan de kerkbank: tot in het gezin, het werk en het hart.

Het begon in een rijk huis in Zierikzee.

Een burgemeesterszoon aan de Oosterschelde

Willem Teellinck werd geboren in Zierikzee, volgens de meeste bronnen op 4 januari 1579. Het universiteitsregister van St Andrews noemt april van dat jaar. Twee naslagwerken uit de negentiende eeuw houden het op 1580. Hij was volgens Joel Beeke de jongste van acht kinderen.

Zijn vader, Joost Teellinck, was burgemeester van Zierikzee geweest en bekleedde hoge bestuurlijke functies in Zeeland en in de jonge Republiek. Zijn moeder heette Johanna de Jonge. De familie was calvinistisch en stond aan de kant van Oranje. Het waren de jaren van de Opstand tegen Spanje. Wie in die tijd in Zeeland gereformeerd was, had voor zijn geloof gekozen in een oorlog.

Willem ging naar de Latijnse school in zijn geboortestad. Volgens Beeke was zijn moeder in zijn jeugd vaak ziek. In 1594 stierf zijn vader. Willem was toen vijftien.

Zijn toekomst leek vast te liggen. Zonen uit regentenfamilies studeerden rechten, omdat dat de weg was naar een bestuursfunctie. Ook Willem ging die kant op.

Rechten in drie landen

Rond 1599 of 1600 schreef Willem zich in aan St Mary's College in St Andrews, in Schotland. Volgens het register van die universiteit reisde en studeerde hij in totaal zeven jaar in Frankrijk, Schotland en Engeland. Op 28 september 1603 promoveerde hij in de rechten aan de universiteit van Poitiers, in Frankrijk.

Hij was vierentwintig en had alles wat een jonge Zeeuwse regent nodig had: een naam, een titel, een netwerk. Er bleef iets knagen. Herman Westerink, die zijn werk grondig onderzocht, schrijft dat al vroeg duidelijk was dat Willem liever theologie wilde studeren. In Engeland werd dat verlangen sterker.

Het verlangen was er dus al voordat hij in Banbury kwam. Wat daar gebeurde, viel in grond die al was voorbereid.

Acht of negen maanden in Banbury

Na zijn promotie stak Teellinck over naar Engeland. De bronnen dateren het verblijf verschillend: 1603 en 1604, alleen 1604, of 1604 tot 1606. Het verhaal over Banbury hebben we in zijn eigen woorden. Hij schreef het op in de voorrede van zijn *Huys-Boek*, dat tien jaar na zijn dood, in 1639, in Middelburg verscheen. Hij spreekt daar van een verblijf van acht of negen maanden.

Banbury was in die jaren een centrum van de puriteinen, Engelse protestanten die vonden dat de Reformatie in hun land halverwege was blijven steken. Volgens Westerink leerde Teellinck daar voormannen kennen als Arthur Hildersham en William Whately. Hij zag hoe zij hun geloof omzetten in een geordend, praktisch leven. Kenners noemen dat de *praxis pietatis*, de praktijk van de godsvrucht.

Wat hem raakte, gebeurde aan tafel en in de werkplaats. Als de mensen in huis een vraag hadden over een Bijbelgedeelte, vroegen ze uitleg aan iemand die het wist, meestal een predikant. Bij bijzondere gelegenheden vernederden ze zich voor de Heer met vasten en gebed. Volgens een artikel van Beeke en Kuivenhoven klonk het psalmzingen door heel Banbury, vooral op zondag.

Teellinck schreef ook op wat hem het meest overtuigde. Hun heilige leven overtuigde zelfs hun felste tegenstanders van de oprechtheid

van hun geloof, zag hij. In hun handel en werk zag hij het geloof krachtig werken door de liefde.

Hoe ziet jouw huis eruit, als een gast er negen maanden zou wonen? Teellinck had jaren aan universiteiten gezeten. Wat hem omkeerde, was een gezin dat hij van dichtbij zag leven.

Een dag van vasten en gebed

In Engeland gaf Teellinck zijn leven aan God. Zo zag hij het zelf: de Heer had hem daar bekeerd. De historicus W.J. op 't Hof spreekt van een diepingrijpende bekering en een sterk besef van roeping. Zijn ijver voor een leven in godsvrucht zou volgens Beeke nooit meer verdwijnen.

Daarmee lag de vraag op tafel wat hij met zijn rechtenstudie moest. Volgens Beeke overlegde hij met Engelse theologen. Daarna hield hij met zijn vrienden een dag van vasten en gebed. Aan het eind daarvan stond zijn besluit vast: hij zou theologie gaan studeren.

Zo vertelt Beeke het. Het verhaal is ouder dan zijn werk. Het biografisch woordenboek van Van der Aa uit 1874 schrijft dat Teellinck niet overhaast besloot. Zijn geestverwanten in Engeland hielden een vast- en bededag om te weten wat de Heer wilde, en de uitkomst was dat hij predikant zou worden. Een stichtelijke levensschets in de reeks *Hollandse geloofshelden* legt de nadruk weer anders: tijdens een bijzondere biddag met John Dod en Arthur Hildersham opende de Heer Willems hart.

De dag van vasten en gebed staat dus in elk van deze verslagen. Wie er precies vastten, en of het besluit op die dag viel, vertellen ze verschillend. Een brief of dagboek van Teellinck zelf over die dag heb ik niet gevonden. Het past wel bij wat hij in Banbury had gezien. Daar vastten en baden mensen samen als er iets groots op het spel

stond. Later, in *Den Christelijcken Leytsman*, pleitte hij er zelf voor om in zijn eigen land zulke dagen in te stellen.

In Engeland leerde hij ook zijn vrouw kennen: Martha Greendon, een jonge puriteinse vrouw uit Derby. In Nederlandse stukken heet ze Martha Grijns. Het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek noemt 26 september 1604 als dag van de ondertrouw, de officiële aankondiging van het huwelijk. Ze trouwden volgens dat woordenboek nog in 1604 in Zierikzee, voordat hij naar Leiden ging. De Encyclopedie van Zeeland houdt het ook op 1604, Westerink op 1605.

Leiden in een gespannen tijd

Na Engeland en zijn huwelijk ging Teellinck naar Leiden. Hij studeerde er theologie bij Lucas Trelcatius, Franciscus Gomarus en Jacobus Arminius. Beeke spreekt van twee jaar, de Encyclopedie van Zeeland noemt zijn studie zeer kort.

Het was een onrustige plek. Tussen Gomarus en Arminius groeide een conflict over de verkiezing door God, dat later de hele Republiek zou verdelen. Teellinck voelde zich het meest verwant met Trelcatius en probeerde volgens Beeke buiten de strijd te blijven. Hij wilde vooral weten hoe een mens met God leeft.

Een Amerikaanse encyclopedie uit het begin van de twintigste eeuw schrijft dat een paar te ijverige critici hem later verweten dat hij alles gaf om het leven en niets om de leer. Zijn rechtzinnigheid stond verder nooit ter discussie.

"De roekeloosten van het hele eiland"

Op 4 oktober 1606 werd Teellinck beroepen als predikant van de samengevoegde gemeenten Burgh en Haamstede, op Schouwen, niet

ver van zijn geboortestad. Dat jaar werd ook zijn zoon Maximiliaan geboren.

Kerkelijke stukken uit die jaren, die Beeke aanhaalt, spreken van drankmisbruik, ontheiliging van de zondag, vechtpartijen en bezoek aan de kermis. De doctor in de rechten uit een regentenfamilie stond nu op de kansel van een dorp dat weinig zin had in een strenger leven.

Hoe preekte hij daar? Beeke beschrijft zijn stijl in het algemeen. Teellinck preekte met de felheid van de Engelse puriteinen en sprak soms bot, zonder sierlijke taal en zonder kleine anekdotes. Hij volgde de eenvoudige preekmethode van William Perkins. Een groot redenaar was hij niet, schrijft Beeke. Zijn preken kwamen wel aan.

Hij bleef zeven jaar. Volgens Beeke kwamen er verschillende mensen tot geloof. Zijn zoon Maximiliaan schreef later dat het werk van zijn vader daar gezegend was. De dorpelingen waren veranderd, schreef hij, van "de roeckelooste van 't gantsch Eylant" in "de yverichste ende Godsalichste". De historicus H. Uil vond in de archieven stukken die een nieuw licht op die bewering werpen. Een zoon die over zijn vader schrijft, kijkt met liefde. Teellinck zelf klaagde in die jaren over het ruwe leven op het platteland, zo sterk dat de Staten van Zeeland ingrijpen nodig vonden, schrijft de Encyclopedie van Zeeland.

In Haamstede begon hij ook te schrijven. In 1608 verscheen zijn eerste boek, *Philopatris*, onder de schuilnaam Theophilus Philopatris. Hij vroeg de overheid daarin om strenge wetten tegen openbare zonden. Hij vertaalde ook een boek van Perkins in het Nederlands.

In 1610 reisde hij volgens Beeke en Kuivenhoven terug naar Engeland. Hij zocht zijn puriteinse vrienden op, onder wie Thomas Tay-

lor, John Dod en Arthur Hildersham, en preekte in Londen in een gemeente van Nederlanders.

Naar de Staten-Generaal, 1612

Teellinck wilde buiten de kerkelijke strijd blijven, maar dat lukte niet. In 1612 stuurden de Staten van Zeeland hem samen met Faukelius naar de Staten-Generaal. Ze moesten aandringen op een nationale synode.

Het conflict uit de Leidse collegezalen was inmiddels een landelijk conflict geworden. Die synode kwam er, in Dordrecht, in 1618 en 1619. Westerink schrijft dat Teellinck vooral in de jaren daarna grote hoop had op een hervorming van de hele samenleving. Die hoop werd later kleiner, onder de kritiek die hij kreeg.

Vier kerken te klein

Op 10 augustus 1613 werd Teellinck beroepen naar Middelburg. Hij zou er blijven tot zijn dood.

Middelburg was een rijke handelsstad met zes gereformeerde kerken: vier Nederlandse, een Engelse en een Franse. Teellinck preekte, bezocht zijn gemeenteleden thuis en gaf trouw catechisatie. Volgens Beeke trokken zijn godsvrucht, zijn zelfverloochening en zijn praktische preken mensen aan. Beeke en Kuivenhoven spreken van een kleine opwekking.

Teellinck beschreef het zelf, in een lange brief aan zijn gemeente die hij later uitgaf als *Noodwendigh vertoogh*. Elke zondag kwamen ze in grote getale, schreef hij, zoveel dat de vier kerkgebouwen niet iedereen konden bevatten. Veel gezinnen noemde hij kleine kerken. Hij vond dat er alle reden was om de Heer daarvoor te danken.

Gisbertus Voetius, later de grote theoloog van Utrecht, hoorde hem twee of drie keer preken. Hij schreef later dat het sinds die tijd zijn

hartenwens was dat hij en alle predikanten in het land zo konden preken, met die vorm en die kracht.

Tevreden was Teellinck niet. Om hem heen zag hij onverschilligheid, mensen die naar de kerk kwamen en thuis leefden alsof er geen God was. Beeke spreekt van de voortdurende pijn die hij daarover in zijn hart droeg. Die pijn dreef hem om met woord en pen op alle terreinen van het leven verandering te zoeken.

In Middelburg groeide zijn gezin. Ook bij de keuze van scholen woog de godsvrucht voor hem het zwaarst. Op 't Hof schrijft dat hij zijn kinderen niet naar de Latijnse school in Middelburg stuurde, maar naar die in Rotterdam. Daar gaven de broers Jacob en Isaac Beeckman les, en het geestelijk klimaat beviel hem. Isaac Beeckman zag Teellinck als zijn geestelijk leidsman. Voor de universiteit koos hij Franeker, vanwege de puriteinse hoogleraar William Ames. Maximiliaan en Justus schreven zich daar in 1624 in. Zijn zonen Maximiliaan, Theodorus en Johannes werden alle drie predikant. Een eerdere zoon Johannes was jong gestorven. Zijn dochter Johanna trouwde in 1633 met de predikant van de Engelse gemeente in 's-Hertogenbosch, zijn dochter Maria met een Middelburgse bestuurder.

Boeken voor het gewone leven

Teellinck schreef zonder ophouden. Volgens Beeke liet hij 127 handschriften na, waarvan er zestig gedrukt werden, waaronder twintig boeken van volle lengte. Het Duitse naslagwerk uit 1894 meldt dat een zoon nog 124 ongedrukte handschriften telde. Veel werd door zijn zonen na zijn dood uitgegeven.

De titels laten zien waar zijn hart lag. In 1618 verscheen *Den Christelijcken Leytsman*. In 1620 verscheen in Middelburg zijn boek over het avondmaal, *Het geestelijk sieraad van Christus' bruiloftskinderen*, dat

volgens Beeke tot 1665 elf keer herdrukt werd. In *De Rusttijdt* pleitte hij voor een strenge zondagsrust. In 1623 verscheen *Zephaniae waerschouwinge*, in 1627 zijn grote oproep tot vernieuwing, het *Noodwendigh vertoogh*. Zijn grootste boek, *Sleutel der devotie*, gaat over toewijding aan God.

Hij schreef voor gewone mensen. Over hoe je bidt, hoe je je voorbereidt op het avondmaal, hoe je je huis inricht als een plek waar God gediend wordt. Het geloof moest tot op de keukentafel komen.

Niet iedereen was het met hem eens. *De Rusttijdt* maakte veel los. Een tegenstander, Jacobus Burs, verweet hem dat hij de joodse sabbat terugbracht. Voetius, die hem verder hoog had, vond dat hij in zijn zondagsleer de touwen te strak had aangetrokken. In het *Noodwendigh vertoogh* schreef Teellinck dat het hem verdriet deed zo verkeerd begrepen te worden. Hij noemde wat er op zondag wel mocht: eten, noodzakelijk werk, werk van barmhartigheid en ontspanning die de godsdienst niet in de weg stond.

De naslagwerken noemen nog iets wat ik niet had verwacht. Teellinck was de eerste gereformeerde theoloog in ons land die zich inzette voor de zending, de plicht om het evangelie aan andere volken te brengen. Hij schreef erover in *Ecce homo*, een boekje dat in januari 1622 verscheen en dat hij opdroeg aan de Oost-Indische Compagnie.

Het jaar van de pest

In 1624 brak in Middelburg een besmettelijke ziekte uit. De bronnen spreken van de pest. Wat Teellinck toen deed, kennen we vooral uit het werk van Joel Beeke.

Hij riep de stad op tot bekering, in het openbaar en in het persoonlijke leven. Dat deel van het verhaal staat ook op papier uit dat jaar zelf. In 1624 drukte Hans van der Hellen in Middelburg zijn

Wraeck-sweert. De titel zegt waar het over gaat: het recht van Gods verbond, bepleit door bloedige oorlog, dure tijd en bleke pestilentie. Het boek is bewaard gebleven en staat in de nationale catalogus van oude drukken. Volgens W.J. op 't Hof, de kenner van Teellincks werk, gaan ruim 52 van de 128 bladzijden over de pest.

Teellinck ging uit van Leviticus 26, waar God Zijn volk waarschuwt voor zwaard, honger en pest als het Zijn verbond breekt. Hij riep ieder persoonlijk op, en ook de vaders, de overheid en de kerkelijke leiders. Een beschrijving van het boek uit 2020 noemt ook zijn praktische raad. Lucht je huis en houd het schoon. Wie besmet is, moet afstand houden van anderen. Het belangrijkste bleef voor hem dat mensen met de zonde braken.

Volgens Beeke bezocht hij zelf veel huizen waar de ziekte heerste. Anderen raadde hij aan om dat niet te doen en zich niet aan het gevaar bloot te stellen. De levensschets in *Hollandse geloofshelden* vertelt hetzelfde in eigen woorden: toen de pest door Middelburg ging, bleef de eenvoudige prediker op zijn post en riep hij de zieken aan huis op tot bekering.

Hier moet ik eerlijk zijn. Voor die huisbezoeken heb ik geen stadsverslag of tijdgenoot gevonden. De oude biografische woordenboeken noemen de pest bij zijn leven niet eens. Op 't Hof schreef in 2021, in een artikel over de pest en de kerkgang, dat niet bekend is of Teellinck de pest van nabij heeft meegemaakt. Hoeveel huizen hij bezocht en hoeveel doden de stad telde, staat in geen van de bronnen die ik gelezen heb.

In Banbury had hij als jonge man gezien hoe puriteinen zieken en verdrukten bezochten en troostten. Het verhaal dat hij in een bange stad zelf die huizen in liep, past bij de man die hij was. Bewezen is het niet. Wat vaststaat, is het boek dat hij in dat jaar schreef.

Een tweede Thomas a Kempis

In de laatste jaren van zijn leven veranderde de toon van zijn boeken. Westerink schrijft dat ze minder groots van opzet werden en zich richtten op een kleiner publiek. De hoop op een hervormd land maakte plaats voor de stille omgang van één ziel met God.

In 1628 of 1629 verscheen zijn *Soliloquium*, een alleenspraak van de ziel. Westerink noemt het een mystieke oefening in verlangen naar ware gelukzaligheid. Na zijn dood, in 1635, volgde *Het nieuwe Jeruzalem*, een samenspraak tussen Christus en Maria. De oude Amerikaanse encyclopedie vat het zo samen: hij begon als piëtist en eindigde als mysticus.

Voetius zag wat er in die boeken stond. In de inleiding bij *Het nieuwe Jeruzalem* noemde hij Teellinck een tweede Thomas a Kempis, naar de middeleeuwse schrijver van de *Navolging van Christus*. Beeke tekent erbij aan dat Teellinck in zijn leer gereformeerd bleef.

De man die wetten wilde tegen openbare zonde, die naar de Staten-Generaal ging voor een synode, eindigde met een boek over verlangen naar God. Misschien herken je die weg. Je begint met de wens om de wereld te veranderen, en je komt uit bij de vraag of je zelf dicht bij God leeft.

April 1629

Teellinck was een groot deel van zijn tijd als predikant ziek, schrijft Beeke. In 1629 verscheen in Middelburg een dun boekje van zijn hand: *Tydt-winninghe. De derde maendt*, met christelijke aansporingen, zuchten en voornemens. Het was een deel uit een reeks per maand. Het deel over de eerste maand werd dat jaar al voor de tweede keer gedrukt.

Volgens de levensschets in *Hollandse geloofshelden* schreef hij aan zijn *Tydt-winninghe* tot 20 maart, toen de ziekte erger werd. Hij zou zich hebben overgegeven met de woorden: "De Heere doe, wat goed is in Zijn ogen." Aan het eind kon hij niet meer spreken. Deze laatste scènes heb ik alleen in die stichtelijke schets gevonden, niet in het werk van historici.

Op 8 april 1629 stierf hij in Middelburg. Hij was vijftig jaar. Volgens Beeke rouwden duizenden om hem. Op 12 april werd hij begraven in de Sint-Pieterskerk, die ook de Noordmonsterkerk heette. Zo staat het in het Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. Beeke spreekt van het kerkhof bij die kerk. Het graf kun je niet meer bezoeken: de kerk is in 1833 afgebroken.

Zijn invloed groeide na zijn dood. Zijn zonen gaven zijn handschriften uit. Voetius raadde zijn boeken aan zijn studenten aan en noemde het *Noodwendigh vertoogh* een gouden verhandeling. Godefridus Udemans en anderen gingen op zijn weg verder. De predikant Jacobus Koelman gaf de beweging later haar naam: de Nadere Reformatie. Op 't Hof gaf zijn boek over Teellinck uit 2007 de titel mee: de vader van de Nadere Reformatie.

Psalmen in een gewoon huis

In 1639, tien jaar na zijn dood, verscheen in Middelburg zijn *Huys-Boek*. In de voorrede staat het verhaal van Banbury. De huishoudens die met gebed begonnen. De psalm na het eten. De stad waar op zondag geen ruzie te horen was.

Een gezin in Banbury had een jonge jurist de weg gewezen, zonder dat het daar ooit een boek over schreef. Nu lag het boek er, voor gezinnen in zijn eigen land.

Wie het opensloeg, kwam eerst in een huis in Engeland, waar na het eten een psalm werd gezongen voordat iedereen weer aan het werk ging.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte in Zierikzee in 1579 (meestal 4 januari genoemd); vader Joost Teellinck en moeder Johanna de Jonge, calvinistische regentenfamilie; rechtenstudie in St Andrews en promotie in Poitiers (28 september 1603); verblijf bij de puriteinen in Banbury rond 1604; zijn overtuiging dat hij daar tot bekering kwam; huwelijk met Martha Greendon (Grijns) uit Derby, ondertrouw op 26 september 1604 in Zierikzee; theologiestudie in Leiden; predikant in Burgh en Haamstede, beroepen op 4 oktober 1606; *Philopatris* (1608); de zending naar de Staten-Generaal in 1612 voor een nationale synode; beroep naar Middelburg op 10 augustus 1613; zijn vele geschriften; overlijden in Middelburg op 8 april 1629 en begrafenis op 12 april in de Sint-Pieterskerk of Noordmonsterkerk, afgebroken in 1833 (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek; de sterfdag ook bij Van der Aa); zijn inzet voor de zending, met *Ecce homo* uit 1622 (Encyclopedie van Zeeland en Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek); dat Voetius hem twee of drie keer hoorde preken; zijn invloed op de Nadere Reformatie; het verschijnen van *Het geestelijk sieraad* in 1620 en van *Wraeck-sweert* in 1624, een boek over oorlog, dure tijd en pestilentie (Short-Title Catalogue Netherlands).

Uit één wetenschappelijke bron: de keuze voor de Latijnse school in Rotterdam en de universiteit van Franeker voor zijn zonen (Op 't Hof); de klacht over het platteland die de Staten tot ingrijpen bracht (Encyclopedie van Zeeland); dat ruim 52 van de 128 bladzijden van *Wraeck-sweert* over de pest gaan (Op 't Hof); de druk van *Tydt-*

winninghe, De derde maendt in 1629 en de tweede druk van *D'eerste maendt* in hetzelfde jaar (Short-Title Catalogue Netherlands).

Alleen uit eigen getuigenis of uit de familie: wat hij in Banbury zag (huisgodsdienst, psalmzingen, catechisatie, een stille zondag, zorg voor zieken) en de duur van acht of negen maanden, uit de voorrede van zijn *Huys-Boek*; de volle kerken in Middelburg, uit zijn *Noodwendigh vertoogh*; de verandering in Haamstede, uit het verslag van zijn zoon Maximiliaan.

Verteld, in drie versies: de dag van vasten en gebed voor zijn keuze voor de theologie. Van der Aa (1874) schrijft dat zijn geestverwanten in Engeland die dag hielden, Beeke dat hij het met zijn vrienden deed, de stichtelijke levensschets (*Hollandse geloofshelden*) dat de Heer op een biddag zijn hart opende. Een eigen verslag van Teellinck vond ik niet.

Onbevestigd: zijn bezoeken aan pestzieken in 1624 staan bij Joel Beeke en in de stichtelijke levensschets. Een archiefstuk of tijdgenoot vond ik niet, de oude woordenboeken zwijgen erover en volgens Op 't Hof (2021) is niet bekend of Teellinck de pest van nabij heeft meegemaakt. Dat hij in 1624 tot bekering riep in een tijd van pestilentie, blijkt wel uit zijn *Wraeck-sweert* van dat jaar. De duizenden rouwenden staan alleen bij Beeke, die ook van een graf op het kerkhof spreekt in plaats van in de kerk. Zijn laatste woorden en het schrijven tot 20 maart staan alleen in de stichtelijke schets. Het trouwjaar (1604 volgens de meeste bronnen, 1605 volgens Westerink), de precieze jaren in Engeland en de duur van zijn studie in Leiden verschillen per bron. Ook de geboortedatum is niet zeker: een register noemt april 1579, Van der Aa en een Duits naslagwerk noemen 1580. Beeke dateert de brief over de vier volle kerken op vijf jaar na zijn komst in Middelburg, terwijl het *Noodwendigh vertoogh* in 1627 verscheen.

Duiding: de titel "vader van de Nadere Reformatie" is een oordeel van latere historici. Teellinck zelf gebruikte die naam niet.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Joel R. Beeke, "Willem Teellinck (1579-1629)", Banner of Sovereign Grace Truth, 2003
2. Willem Teellinck, voorrede bij het Huys-Boek (1639), Engelse vertaling "A Dutch Pastor in Puritan England"
3. Joel R. Beeke en Kuivenhoven, "Revival in the Dutch Tradition", Southern Baptist Journal of Theology 28.3
4. Encyclopedie van Zeeland, "Willem Teellinck"
5. University of St Andrews, Biographical Register, "Teelinck, Wilhelm"
6. Herman Westerink, inleiding bij Willem Teellinck, Soliloquium (2020), fragment
7. Herman Westerink, Met het oog van de ziel, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2002
8. ECARTICO, "Willem Teellinck"
9. ECARTICO, "Martha Grijns"
10. New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge, deel 11, "Teellinck"
11. Allgemeine Deutsche Biographie, deel 37 (1894), "Teelinck, Wilhelm"
12. Van de Kamp, Goudriaan en Van Vlastuin, inleiding bij Pietas reformata (2015)
13. Willem Teellinck, Den Christelijcken Leytsman, uitgave De Gihonbron
14. W.J. op 't Hof, "Nadere Reformatie: godzaligheid boven geleerdheid" (2005), Driestar
15. J. van der Haar (red.), Hollandse geloofshelden, deel 2, hoofdstuk "Willem Teellinck"

16. Short-Title Catalogue Netherlands, Willem Teellinck, Tydt-winninghe. De derde maendt (Middelburg 1629)
17. Short-Title Catalogue Netherlands, Willem Teellinck, Wraeck-sweert (Middelburg 1624)
18. Short-Title Catalogue Netherlands, Willem Teellinck, Het geestelijck cieraet van Christi bruylofts-kinderen (Middelburg 1620)
19. Short-Title Catalogue Netherlands, Willem Teellinck, Tydt-winninghe. D'eerste maendt, tweede druk (Middelburg 1629)
20. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 5 (1921), lemma Willem Teellinck (DBNL)
21. Van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, deel 18 (1874), lemma Willem Teellinck (DBNL)
22. W.J. op 't Hof, "Nadere reformatoren handhaafden kerkgang tijdens pestepidemie", Protestants Nederland, april 2021 (Digibron)
23. C. Dubbeld, "Het Wraakzwaard van Willem Teellinck", De Wachter Sions, 20 augustus 2020 (Digibron)

Gerardus Kuypers: de dominee van de Nijkerkse tranen

Op maandagavond 17 november 1749 kwamen in Nijkerk mensen bij elkaar voor de openbare catechisatie. De dag ervoor had de jonge dominee Gerardus Kuypers gepreekt over een vers uit Psalm 72, en op deze avonden ging hij altijd verder op de preek van zondag. Deze keer liep het anders. Mensen begonnen te huilen. Sommigen beefden, anderen zakten op de grond en konden niet meer staan.

Ruim een week eerder, op 9 november, was het al een keer gebeurd. Tijdens een preek van zijn collega Roldanus begon een oude vrouw luid te jammeren. Nu was het geen enkeling meer.

Wat in die herfst begon, werd bekend als de Nijkerkse beroering, een van de bekendste opwekkingsverhalen uit de Nederlandse geschiedenis. Binnen een jaar kwamen er mensen van ver om het te zien. Er verschenen ruim honderd pamfletten over, voor en tegen. Een Leidse hoogleraar keerde zich publiek tegen de dominee, die nota bene zijn eigen oud-leerling was. En de man in het midden van dit alles was zevenentwintig.

Over wat er in Nijkerk precies gebeurde, moet ik vanaf het begin eerlijk zijn. Bijna alles wat we weten, komt uit brieven en pamfletten van mensen die partij kozen. Het biografisch woordenboek waarin zijn leven staat beschreven, waarschuwt dat in die pamfletten overdreven en onjuiste voorstellingen voorkomen en dat je geen bericht zonder toetsing moet aannemen. Kuypers zei het zelf ook: brieven van hem werden zonder zijn weten gedrukt, en volgens hem waren ze daarbij flink veranderd. Ik vertel dit verhaal dus met de vinger bij wat zeker is.

Het begon in Mijnsheerenland, in de Hoeksche Waard.

Een domineeszoon uit Mijnsheerenland

Gerardus Kuypers werd geboren op 11 oktober 1722 in Mijnsheerenland. Zijn vader, Françoys Kuypers, was er sinds mei 1721 predikant. Zijn moeder heette Anna Onderdewijngaard. Toen Gerardus negen jaar was, verhuisde het gezin naar Woudrichem, waar zijn vader op 20 juli 1732 werd bevestigd.

Françoys Kuypers was een dominee die schreef. Hij maakte een uitleg bij het Kort Begrip, het kleine leerboekje voor de catechisatie, die na zijn dood nog tot een elfde druk kwam. In 1739 en 1740 gaf hij twee verhandelingen uit tegen de hernhutters, een beweging van Duitse herkomst die in die jaren ook in Nederland mensen trok. Tot ongeveer 1737 had hij er sympathie voor gehad. Daarna waarschuwde hij gereformeerde gelovigen om er afstand van te houden.

De zoon zat toen op het gymnasium in Dordrecht en schreef bij de boeken van zijn vader een ode in het Latijn. Het is een klein detail, maar het laat iets zien wat later belangrijk zou worden. Vader en zoon stonden aan dezelfde kant. Toen Gerardus jaren later onder vuur kwam te liggen, nam zijn vader het als eerste voor hem op.

Arabisch in Leiden

Op 19 september 1739 schreef Gerardus zich in Leiden in voor de theologie. Hij was kweekeling van het Staten-college, het studiehuis waar de overheid jonge mannen opleidde voor de kerk. Hij liep college bij Hemsterhuis, Burman en Van den Honert, maar vooral Albertus Schultens maakte indruk op hem. Bij hem kreeg hij liefde voor de Semitische talen, de talen rond het Hebreeuws, en hij hield contact met Schultens tot diens dood in 1750.

Hij was een begaafde student. In 1743 verdedigde hij een proefschrift over het Oude Testament, en in 1745 gaf hij Arabische gedichten uit die worden toegeschreven aan Ali ben Abi Taleb, een vroege figuur uit de islamitische geschiedenis. Alles wees op een leven tussen de boeken.

In Leiden was hij bevriend met Jacobus Elisa Johannes Capitein, een Afrikaanse student. Toen Capitein in 1742 een disputatie hield, schreef Kuypers er een gelukwensende ode bij. Ben Ipenburg nam dat gedicht op in zijn boek over Capiteins leven en werk, tussen de gelukwensen in dichtvorm bij die verdediging. Het draagt daar de titel “Aan mijn zeer gewaardeerde vriend, Jacobus Elisa Johannes Capitein”. Veel meer weten we niet van die vriendschap. Het is een van de weinige persoonlijke dingen die over de jonge Kuypers zijn overgeleverd.

Een van zijn leraren was Johan van den Honert, hoogleraar theologie. Twee jaar achter elkaar droeg hij Kuypers de functie van praetor op zijn colleges op, en volgens het biografisch woordenboek rekende hij hem tot zijn bekwaamste leerlingen. Onthoud die naam.

In 1744 deed Kuypers zijn kandidaatsexamen en werkte hij eerst als hulpprediker in Amsterdam. In oktober 1745 kwam het beroep uit Jutphaas, een dorp onder Utrecht. Op 5 december 1745 deed hij daar

intrede, nadat zijn eigen vader hem had bevestigd. In het tijdschrift de Boekzaal verschenen het jaar daarop gedichten op vader en zoon.

Veel vrucht zag hij in Jutphaas niet. Zijn prediking vond er, zo schrijft het woordenboek voorzichtig, naar het schijnt weinig ingang. Op 14 februari 1749 kozen ze hem in Nijkerk, een stadje aan de rand van de Veluwe. Op 27 april deed hij er intrede, bevestigd door zijn nieuwe collega Johannes Jacobus Roldanus. Hij was zesentwintig.

Een stad van tabak

Nijkerk was in die jaren welvarend. Het geld kwam vooral van de verbouw van tabak. Volgens een latere beschrijving van het kerkelijk leven in die streek had die welvaart een keerzijde: de herbergen trokken ongewoon veel volk. Er waren ook nog altijd mensen die ernstige prediking waardeerden.

Kuypers preekte ernstig, en hij deed meer dan preken. Hij begon een wekelijkse openbare catechisatie op maandagavond, waarin hij verderging op wat hij zondag had gepreekt. Na de zondagse diensten zocht hij gemeenteleden thuis op. Hij vroeg hoe het met hun ziel ging en hij bad met hen. Steeds meer mensen wilden bij die gesprekken zijn, tot er geen huis meer groot genoeg was voor iedereen die wilde komen.

Wat later als een plotselinge uitbarsting werd beschreven, begon dus met een half jaar gewoon werk. Een dominee die preekte, uitlegde, op bezoek ging en bad, elke week weer.

Een handvol koren

Op zondag 16 november 1749 preekte Kuypers over Psalm 72:16. Het is een vers uit een psalm over de koning die God zal zenden: *Is er een handvol koren op het land, op de top van de bergen, de vrucht*

daarvan zal ruisen als de Libanon; de stedelingen zullen bloeien als het gewas op de aarde. (Psalm 72:16).

Een handvol koren, op een plek waar je het niet verwacht, en een oogst die zo groot is dat het ruist. Wat Kuypers er die zondag precies over zei, weten we niet. De preek zelf heb ik niet gevonden. Wel weten we wat er de avond daarna gebeurde.

Op de catechisatie van maandag 17 november raakten de mensen hevig bewogen. In zijn *Getrouw verhaal*, het verslag dat hij een jaar later uitgaf, beschreef Kuypers die eerste dagen zelf. Hij schreef over tranen, over veel geween tegen het einde van de samenkomst, en over mensen die rond het uitspreken van de zegen bevend neervielen en niet meer konden staan. Sommigen riepen de mensen om hen heen toe: "Spiegelt u aan mij, en zie hoe bitter de zonden vallen." Zo staat het in een latere bundel, die zijn woorden in hedendaagse spelling overneemt.

Een recensente van een bundel uit 2001 over Nijkerk las in het huilen en schreeuwen de tekenen van een acuut en heftig zondebesef. Zo zag Kuypers het ook. In de weken daarna liep zijn pastorie vol. Volgens zijn eigen verslag waren er op een gegeven moment meer dan tweehonderd mensen tegelijk in zijn huis.

"Zeer verminkt"

Twee dagen na die maandagavond, op 19 november, schreef Kuypers er een brief over. Op 25 november schreef hij een tweede, en op 16 januari 1750 een derde. Die drie brieven werden het begin van een landelijke ruzie.

Ze waren niet voor de drukpers bedoeld. Iemand liet ze drukken op één vel papier, zonder plaats en zonder naam van de drukker, alleen met de vermelding "Gedrukt voor J.T.". Kuypers wist er niets van. In een bekendmaking uit 1750 verklaarde hij dat de uitgave bui-

ten zijn medeweten was gebeurd, en de brieven waren volgens hem "zeer verminkt". Wat er precies veranderd was, heb ik niet kunnen nagaan. Vanaf het eerste moment liepen verslag en verhaal door elkaar, en wie de berichten verspreidde, deed dat vaak om een punt te maken.

De scène van 17 november staat in alle serieuze bronnen. Over hoe heftig het was, hoeveel mensen er neervielen en hoe lang het duurde, lopen de verslagen uiteen. Een getal van bekeerden heb ik in geen enkele betrouwbare bron gevonden. Het enige getal is dat van de tweehonderd mensen in zijn huis, en dat komt van Kuypers zelf.

In plaats van vloeken

De beroering hield maanden aan en bereikte rond mei 1750 haar hoogtepunt. Uit de wijde omgeving kwamen mensen naar Nijkerk om het met eigen ogen te zien. Er verschenen zelfs prenten over de beroeringen. Een geëtst prentje van de kerk, nog geen acht centimeter hoog, kwam bij die reeks terecht en ligt nu in het Rijksmuseum.

Roldanus hield zich eerst afzijdig. Later sloot hij zich bij Kuypers aan, al bleef hij zoveel mogelijk op de achtergrond. In april 1750 preekte Kuypers over Psalm 25:14, een vers over de omgang van God met wie Hem vrezen. Die preek gaf hij later uit.

Kuypers zelf beschreef vooral wat er in het stadje veranderde. Het biografisch woordenboek, dat zijn verslag navertelt, vat het samen in één zin: in plaats van vloeken hoorde je nu bidden en psalmgezang. Een latere bundel over deze jaren vertelt, op grond van hetzelfde verslag, over een herbergier, Hendrik van Koot, die niets van de kerk had willen weten. Hij sloot zijn herberg, er werd geen sterke drank meer geschonken, en het pand werd geschikt gemaakt voor godsdienstoefeningen. J. Fekkes, die in 1999 een boek over de Nij-

kerkse opwekking schreef, vertelt hetzelfde en geeft erbij wat Kuypers ervan zei: "Eerst zat satan, nu zit Jezus in de herberg op de troon." Een akte of ander stuk uit Nijkerk over Van Koot en zijn herberg heb ik niet gevonden. Het verhaal gaat, voor zover ik kan zien, steeds terug op Kuypers zelf.

Ook buiten Nijkerk begon het. In Aalten, in de Achterhoek, verdedigde dominee Philippus de Roy de bekeringen in zijn gemeente. Er kwamen berichten uit Putten en uit Huizen, en uit Hoogeveen en andere plaatsen in Drenthe. In Werkendam was al in 1746 iets vergelijkbaars gebeurd, en een verdediger van Nijkerk zag daar hetzelfde werk in. Of al die beroeringen uit Nijkerk voortkwamen, is niet met zekerheid te zeggen.

Brieven over zee

Via Hugh Kennedy, de predikant van de Schotse kerk in Rotterdam, hoorden Nederlanders over vergelijkbare opwekkingen in de Schotse dorpen Cambuslang en Kilsyth. Kennedy schreef in 1751 een *Nederige verdediging* van het werk van de Geest in Schotland en in Nijkerk. Kuypers noemde dat boek graag een "onwederlegbaar werk".

Kuypers kende ook het verslag dat Jonathan Edwards in 1737 had geschreven over de bekeringen in Northampton in Nieuw-Engeland. Volgens theoloog Wim van Vlastuin leende hij in zijn *Getrouw verhaal* woorden uit dat boek. Hij schreef zelf brieven naar John Gillies in Glasgow, en Edwards hoorde via Nederlandse contacten in New Jersey over Nijkerk. Gillies nam in 1754 brieven over Nijkerk op in een grote verzameling verslagen over opwekkingen in de wereld. Historicus Fred van Lieburg laat zien dat Nijkerk zo terechtkwam in een netwerk van briefschrijvers dat zich uitstrekte tot in Amerika.

Naar de consistorie gedragen

En Kuypers zelf? Dit deel van zijn verhaal raakt mij het meest.

Hij zag al snel dat het zo niet kon blijven. Wie tijdens de dienst te onrustig werd, probeerde hij eerst tot bedaren te brengen. Als dat niet hielp, liet hij die persoon buiten het kerkgebouw brengen. Hij gaf zelfs raad over geneesmiddelen.

Volgens zijn eigen oordeel kwamen de meeste mensen op een bedaarde manier tot zekerheid van geloof. Alleen een klein aantal zorgde voor grote onrust. Benauwdheid en lichamelijke beroering wilde hij niet zien als het werk van de Heilige Geest. De man die het middelpunt van de opwekking was, weigerde van het spektakel een bewijs te maken. In zijn verdediging schreef hij dat hij geen werking van de Geest erkende die boven of tegen het Woord inging.

Op 29 oktober 1750 deed hij in de kerkeraad een voorstel. Wie tijdens de dienst stuiptrekkingen kreeg of hard begon te roepen, moest op aanwijzing van de predikant direct naar de consistorie of elders worden gedragen. Wie daar gevoelig voor was, werd gevraagd dicht bij de deuren te gaan zitten. Wie in Nijkerk een oefening hield, een samenkomst buiten de kerkdienst, moest zich op straffe van kerkelijke tucht aan deze regels houden. Ze bleven buiten, in de woorden van een latere beschrijving, tot ze weer "vatbaar zyn voor 't Woord".

In de loop van 1750 en 1751 werd het langzaam rustiger.

Ken jij dat, een geloofservaring die je niet kunt uitleggen en die anderen wantrouwen? Kuypers stond er midden in. Voor zijn tegenstanders ging hij veel te ver. Zelf trok hij in zijn eigen kerk een grens en koos hij voor de preek.

De professor met de pen

In 1750 gaf Kuypers zijn *Getrouw verhaal en Apologie* uit bij Gerardus Borstius in Amsterdam, een verdediging van wat er in zijn gemeente was gebeurd. Kort daarna verscheen er een anoniem stuk met aanmerkingen op dat verslag. Later bleek wie het geschreven had: Johan van den Honert, de Leidse hoogleraar bij wie Kuypers had gestudeerd. Hij gaf het in een van zijn eigen latere geschriften toe.

Van den Honert, geboren in 1693 in Hendrik-Ido-Ambacht, was een geleerd en scherp man die zich in bijna elk theologisch debat van zijn tijd mengde. Over wat een echte wedergeboorte was, dacht hij anders dan de mensen in Nijkerk. Volgens het woordenboek griefde het hem vooral dat uitgerekend een van zijn beste oud-leerlingen de beweging niet tegenging en haar eerder bevorderde.

Het biografisch woordenboek vat de vraag zakelijk samen: kunnen hevige lichamelijke verschijnselen samengaan met een echte bekering? In de recensie van de bundel uit 2001 staat ze nog scherper: “Was hier sprake van massale schijnbekeringen of van ware opwekkingen?”

Zakelijk bleef het debat niet. Van den Honert schreef antwoord na antwoord. Hij stelde Kuypers voor als een dwaalleraar en dichtte hem oneerlijke bedoelingen toe. Het woordenboek noemt die manier van strijden “verre van waardig”.

Kuypers antwoordde met een *Pleitgeding* in 1751 en later een tweede. Hij schreef *Oud en Nieuw*, over vergelijkbare verschijnselen bij de eerste christenen. In 1752 volgde *Gamaliels raat*, een leerrede over Handelingen. De titel verwijst naar de raad die Gamaliël in Handelingen 5 aan de joodse raad gaf: laat deze mensen met rust, want als het een werk van God is, kun je het niet tegenhouden.

Zijn vader, toen bijna zestig, mengde zich ook in het debat. Hij schreef *De saeke Godts verdedigt* en daarna nog een reeks stukken. Over een voorrede die hij bij de uitgegeven preek van zijn zoon had geschreven, kreeg hij ruzie met zijn eigen classis in Gorinchem. Die ruzie werd in juni 1752 bijgelegd.

Tussen 1750 en 1753 verschenen er ongeveer honderdvijfentwintig geschriften over Nijkerk: brieven, verhandelingen, samenspraken, zelfs gedichten. Een van de verdedigers, Jacob Groenewegen, wees erop dat Van den Honert jaren eerder veel positiever zou zijn geweest over een vergelijkbare opwekking in Werkendam. Of dat klopt, heb ik niet kunnen controleren. Het staat in een pamflet, en pamfletten waren in deze strijd geen neutrale bron.

Kaf en koren

Ook in de eigen kring van de bevindelijke gereformeerden kwam kritiek. Theodorus van der Groe, predikant in Kralingen, schreef in juni 1752 een voorrede bij het eerste deel van zijn *Toetssteen der ware en valsche genade*. Hij vreesde dat het luidruchtige beroeringswerk veel te wild en te onzuiver was verlopen. Wel hield hij de mogelijkheid open dat er tussen het kaf ook nog wat goed koren zat.

Op de biddag van 28 maart 1753 preekte hij over Psalm 119:126: *Het is tijd voor de HEERE om te handelen, want zij hebben Uw wet verbroken.* (Psalm 119:126). In die preek ging hij veel verder. Hij noemde het beroeringswerk "een heilloos werk van de satan" en een oordeel van God over de kerk. Ik ken die preek uit een verzamelbundel met zijn geschriften, waarin de tekst in hedendaagse spelling is overgenomen.

Kuypers had gepreekt over een handvol koren. Van der Groe zag vooral kaf.

"Gaarne gehoord"

Wat de pamfletten niet vertellen, is hoe het Kuypers zelf verging. Over zijn gevoelens in die jaren heb ik geen bron gevonden. Wel weten we wat hij deed. Hij bleef. In 1752 werd hij in Schoonhoven op een drietal gezet, de lijst waaruit een gemeente haar nieuwe predikant kiest. Hij bedankte en bleef in Nijkerk tot 1758.

Hij was in die jaren al getrouwd. Op 28 april 1748, nog in zijn tijd in Jutphaas, was hij in het huwelijk getreden met Anna Catharina Huysinkvelt, een weduwe uit Breda. Het huwelijk werd gesloten in Woudrichem, de gemeente van zijn vader, en staat daar in het trouwboek. In Nijkerk werd hun zoon Christiaan François geboren. Ze kregen ook een dochter, Anna.

Op 9 november 1758 kozen ze hem in Winschoten, in het oosten van Groningen, en op 15 juli 1759 deed hij daar intrede. In mei van dat jaar nam zijn vader in Woudrichem afscheid van de gemeente, oud en verzwakt. Johan van den Honert was een jaar eerder overleden, in de nacht van 6 op 7 april 1758. Van een verzoening tussen leraar en leerling heb ik niets gevonden.

In Winschoten bleef Kuypers maar kort. Op 16 november 1760 nam hij er afscheid, en twee weken later werd hij bevestigd in Scheemda.

Volgens een negentiende-eeuws biografisch woordenboek werd hij als prediker "gaarne gehoord". Hetzelfde woordenboek schrijft dat hij wat hij leerde ook in praktijk bracht. Het oordeel is van later. Het is ook het enige wat ik over zijn karakter in die jaren heb gevonden, en ik geef het je zoals het er staat.

Een katheder in Groningen

Na de dood van hoogleraar Gerdes werd Kuypers op 16 augustus 1765 benoemd tot hoogleraar in de theologie in Groningen. Op 1

december werd hij doctor, en op 6 december hield hij zijn inaugurele rede. De jongen die Arabische gedichten uitgaf, stond nu zelf voor de studenten. Hij was meerdere keren rector magnificus, het hoofd van de universiteit. Zijn zoon Christiaan François liet zich in 1768 in Groningen als student inschrijven en werd later predikant in Friesland en in Zeeland.

Als hoogleraar combineerde hij volgens het woordenboek van Van der Aa een brede kennis met een ongewoon gemak in het uitleggen. Een van zijn leerlingen was Herman Muntinghe.

In 1772 bezorgde hij een uitgave van de Dordtse Leerregels, de besluiten van de synode van Dordrecht over genade en verkiezing. De man die twintig jaar eerder voor dwaalleraar was uitgemaakt, gaf nu de belijdenis van zijn kerk opnieuw uit. Op 18 september 1783 overleed zijn vader, op hoge leeftijd, in Giessen-Nieuwkerk.

Later trouwde Kuypers met Josina Petronella Alberda, de weduwe van Antonius Ewaldus Sichterman. Ze kregen geen kinderen.

De jaren tachtig van de achttiende eeuw waren onrustig. Patriotten en prinsgezinden stonden in de Republiek tegenover elkaar, soms gewapend. In 1785 verscheen van hem de *Neerlandsch Staatsorkaan*. Hij noemde zichzelf trouw aan de Staten en aan de stadhouder, maar hij waarschuwde vooral tegen partijvorming. De etiketten waarmee mensen elkaar indeelden, noemde hij een nationale dwaasheid. In 1786 preekte hij over de dreiging van een burgeroorlog.

Ik kan het niet bewijzen, maar ik vraag me af of Nijkerk daar nog in meeklonk. Hij wist wat er gebeurt als een land zich in twee kampen verdeelt en iedereen zijn pen scherpt.

Twee begrafenissen

In zijn laatste tien levensjaren had Kuypers last van jicht en later van astma. Eind 1797 en begin 1798 was hij ziek en kon hij niet preken. Op 4 juni 1798 woonde hij in Groningen nog de begrafenis bij van zijn collega, professor N.W. Schroeder. De volgende ochtend om zes uur overleed hij onverwacht. Zo staat het in het biografisch woordenboek, dat dus 5 juni als sterfdag geeft. Het oudere woordenboek van Van der Aa noemt 4 juni.

De krant van die week geeft uitsluitsel. Op 8 juni 1798 stond in de Groninger Courant en in de Ommelander Courant een bericht van zijn weduwe, Josina Petronella Alberda, gedateerd "Groningen den 5 Juny 1798". Het had God behaagd, schreef ze, "heden morgen" haar man door een plotselinge dood van haar weg te nemen, op de leeftijd van vijfenzeventig jaar en ruim zeven maanden. Ze vroeg om geen brieven van rouwbeklag te sturen. Kuypers stierf dus op 5 juni.

Op 9 juni werd hij bijgezet in de Martinikerk. Zijn collega E.J. Thomassen à Thuessink herdacht hem in een gedrukt rouwprogramma als een man met een krachtige geest, een sterk geheugen en grote welsprekendheid.

Op 16 juni 1798 overleed in het Zeeuwse Wolfaartsdijk zijn zoon Christiaan François, predikant in die gemeente. Hoe het zijn dochter Anna verging, heb ik niet gevonden.

Een orgel uit 1756

Bijna vijftig jaar na die avond in de Nijkerkse catechisatie was Kuypers hoogleraar, rector en schrijver over de staat geweest. In de boeken over de Nederlandse kerkgeschiedenis staat zijn naam toch bijna altijd bij dat ene woord: Nijkerk.

Was het een opwekking van God? Ik ben geneigd te denken van wel, en ik weet dat ik dat niet kan bewijzen. Er zijn geen lijsten van bekeerden, en de overheid en de kerk hebben de gebeurtenissen grotendeels genegeerd, zodat er nauwelijks archiefstukken zijn. Wat overblijft zijn pamfletten van mensen die al wisten wat ze vonden. Historici die er na tweehonderdvijftig jaar opnieuw naar keken, gaven eerlijk toe dat de werkelijke omvang moeilijk te schatten is.

Wat ik wel zie, is een jonge dominee die zijn werk deed voordat er iets gebeurde. En die, toen het gebeurde, de moed had om het af te remmen. Wie iets van God meemaakt, wil vaak dat het groter wordt. Kuypers liet mensen naar buiten dragen tot ze weer konden luisteren.

De Grote Kerk aan de Holkerstraat staat er nog. De eerste steen van het koor werd in 1461 gelegd, en na de stadsbrand van 1540 werd de kerk bijna helemaal herbouwd. De bovenbouw van de toren kwam er pas tussen 1774 en 1776, en de preekstoel is van 1789, zodat Kuypers op een andere kansel stond dan je nu ziet. Het orgel is wel uit zijn tijd. Matthijs van Deventer bouwde het in 1756, toen Kuypers nog in Nijkerk stond. Het is er nog altijd, in een kerk waar op een zondag in november een jonge dominee preekte over een handvol koren op de top van de bergen.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 11 oktober 1722 in Mijnsheerenland als zoon van predikant Françoys Kuypers; studie in Leiden vanaf 1739; predikant in Jutphaas (1745), Nijkerk (1749), Winschoten (1759) en Scheemda (1760); de preek over Psalm 72:16 op zondag 16 november 1749 en de beroering op de catechisatie van maandag 17 november; de drie brieven van november 1749 en januari 1750, die zonder zijn medeweten werden gedrukt; zijn *Getrouw verhaal* (1750); de pamflettenstrijd met Johan

van den Honert (1750-1753, ongeveer 125 geschriften); de steun van zijn vader; de kerkeraadsmaatregelen van 29 oktober 1750; de verbinding met de Schotse opwekkingen via Hugh Kennedy en met Gillies en Edwards; de afwijzing door Theodorus van der Groe (voorrede *Toetssteen* 1752, biddagpreek 28 maart 1753); zijn vriendschap met J.E.J. Capitein en zijn gelukwensgedicht bij diens verdediging in 1742 (biografisch woordenboek en de uitgave van Ipenburg); zijn hoogleraarschap in Groningen vanaf 1765; zijn huwelijk met Anna Catharina Huysinkvelt, weduwe uit Breda, op 28 april 1748 in Woudrichem (trouwboek van de gereformeerde gemeente); zijn overlijden in Groningen op de ochtend van 5 juni 1798 (biografisch woordenboek en het overlijdensbericht van zijn weduwe in twee Groningse kranten van 8 juni 1798; de datum 4 juni bij Van der Aa is een vergissing); in de Grote Kerk van Nijkerk het orgel van Van Deventer uit 1756 en de preekstoel uit 1789.

Alleen uit zijn eigen getuigenis of uit één bron: de scène met tranen, neervallen en de uitroep "Spiegelt u aan mij" (zijn eigen *Getrouw verhaal*, via een latere bundel in hedendaagse spelling); de meer dan tweehonderd mensen in zijn huis (zijn eigen opgave); het verhaal van herbergier Hendrik van Koot en de uitspraak over de herberg (de bundel over Van der Groe en J. Fekkes in 1999, beide op grond van Kuypers' eigen verslag; geen archiefstuk gevonden); dat de brieven "zeer verminkt" waren (zijn eigen verklaring); dat de meesten rustig tot geloof kwamen en slechts enkelen grote onrust gaven (zijn eigen oordeel); zijn uitspraak dat hij geen werking van de Geest boven of tegen het Woord erkende (uit zijn *Apologie*, via dezelfde bundel); zijn raad over geneesmiddelen; dat hij woorden van Edwards overnam (Van Vlastuin); de oordelen over zijn prediking en levenswandel uit het woordenboek van Van der Aa.

Onbevestigd: hoe heftig de verschijnselen precies waren en hoeveel mensen erbij betrokken waren (de pamfletten spreken elkaar tegen

en zijn vaak overdreven; er zijn geen getallen van bekeerden); dat Van den Honert eerder positief was over Werkendam (bewering van Groenewegen uit de polemiek); het verdere leven van zijn dochter Anna (in de doorzochte akten en kranten niet gevonden); de datum van zijn tweede huwelijk.

Duiding: of Nijkerk een echte opwekking was, is tot vandaag een vraag waarover gelovigen en historici verschillen. De lichamelijke verschijnselen zijn beschreven, de geestelijke vrucht laat zich uit deze bronnen moeilijk meten.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 5, lemma Gerardus Kuypers (DBNL)
2. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 5, lemma Françoys Kuypers (DBNL)
3. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 4, lemma Johan van den Honert (DBNL)
4. A.M. Roest, catalogus van de Nijkerkse pamfletten, Documentatieblad Nadere Reformatie 1985 (DBNL)
5. Van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, lemma Gerardus Kuypers (DBNL)
6. De Afscheiding van 1834, deel 4, Provincie Utrecht (DBNL)
7. Els Stronks, recensie van J. Spaans (red.), Een golf van beroering (BMGN)
8. Fred van Lieburg, "Interpreting the Dutch Great Awakening (1749-1755)", Church History 2008
9. Wim van Vlastuin, lemma Opwekking, Encyclopedie Nadere Reformatie (VU Research Portal)
10. W. Westerbeke (samenst.), Theodorus van der Groe, levensbeschrijving en geschriften (Theologienet)

11. Short-Title Catalogue Netherlands, Drie brieven van dn. Kuipers (1750)
12. Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, lemma Christiaan François Kuypers (DBNL)
13. Rijksmonumentenregister, Hervormde kerk Holkerstraat 1, Nijkerk (monument 30982)
14. Pipe Organ Map, Nijkerk, Grote Kerk
15. Rijksmuseum, De kerk te Nijkerk, ca. 1749
16. Jacob Groenewegen, Opwekking te Werkendam (De Gihonbron 2004)
17. Ben Ipenburg, Leven en Werken van Jacobus Elisa Johannes Capitein (Eburon 2026), fragment met inhoudsopgave
18. Van der Aa, Biographisch woordenboek der Nederlanden, lemma Christiaan François Kuypers (DBNL)
19. Groninger Courant, 8 juni 1798, overlijdensbericht Gerardus Kuypers door J.P. Alberda (Delpher)
20. Ommelander Courant, 8 juni 1798, overlijdensbericht Gerardus Kuypers (Delpher)
21. Streekarchief Langstraat Heusden Altena, trouwboek Woudrichem, 28 april 1748, Gerrardus Kuijpers en A.C. Huijsinkvelt (Open Archieven)
22. J. Fekkes, “Ds. Gerardus Kuypers. Opschudding in Nieuwkerk”, Terdege, 10 november 1999 (Digibron)

Catharina Daemen: de zuster die de pastoor niet had besteld

Op 21 juni 1825 reed er een wagen het Limburgse dorp Heythuysen binnen. Op de wagen zat een vrouw van zevenendertig, Catharina Daemen, uit het stadje Maaseik, een eind verderop aan de Maas. Pastoor Peter van der Zandt had daar om hulp gevraagd voor zijn parochie. De groep vrouwen in Maaseik had hem twee zusters beloofd.

Er kwam er één.

Van der Zandt hield een kroniek bij, en daarin schreef hij later eerlijk op wat hij die dag voelde. “Ik was erg boos,” staat er in de Engelse vertaling van zijn woorden, “omdat ik zuster Catharina Daemen volstrekt ongeschikt vond voor het werk.” Tegen de voerman zei hij het hardop: waarom had hij haar meegebracht, waarom had hij haar niet gelaten waar ze was? “Ze is een teleurstelling.”

Hij stuurde haar niet terug. Hij liet haar in de pastorie het linnen van de kerk verzorgen.

Die vrouw werd de stichteres van een congregatie die zich nog tijdens haar leven over Duitsland verspreidde, en na haar dood over

Polen, Indonesië, Brazilië en de Verenigde Staten. In Heythuysen staat nog altijd het huis dat zij in 1835 betrok, aan een straat die Aan de Kreppel heet. Als Moeder Magdalena is ze de geschiedenis in gegaan. Ze heeft geen boeken geschreven en geen preken nagelaten. Wat we van haar weten, komt bijna helemaal uit de kroniek van die pastoor en uit wat haar medezusters zich later herinnerden.

Het begon op een eiland in de Maas.

Trieneke van het eiland

Maria Catharina Daemen werd geboren op 19 november 1787 in Laak, een buurtschap bij Stevensweert in Midden-Limburg. Laak lag op een eiland tussen de armen van de Maas, omringd door dijken. Haar vader, Cornelius Daemen, was boer. Haar moeder heette Gertruda van Bree, zo staat het later in Catharina's overlijdensakte. Volgens de geschiedenis van haar congregatie werd ze nog dezelfde dag gedoopt in de kerk van Echt, met een oom en een tante als peetouders. Echt lag bijna vijf kilometer verderop.

Thuis noemden ze haar Trieneke. Zo staat het in een tekst die een zuster van haar congregatie in 2022 schreef bij haar verjaardag. Het huis was klein: ongeveer zes bij vier meter, volgens diezelfde tekst. Catharina had een jongere zus, Joanna, die later trouwde met Stephan Suilen. Bij haar zouden de ouders hun laatste jaren wonen.

Veel scholing kreeg Catharina niet. Er was geen leerplicht. Een recente levensbeschrijving, die op de oude congregatiegeschiedenis steunt, vertelt dat ze wel goed leerde lezen en schrijven in het Nederlands. Ze wordt beschreven als een stil, beschouwend meisje.

Ze groeide op in een onrustige tijd. Vanaf 1794 trokken Franse legers en Franse ideeën het land binnen. De nieuwe machthebbers vonden beschouwende kloosters zinloos en hieven ze op. Priesters die weigerden een eed op de staat af te leggen, werden als misdadigers

behandeld en lazen de mis in het geheim. In 1801, in de felste jaren van die vervolging, deed Catharina haar eerste communie. Volgens de congregatiegeschiedenis gebeurde dat in alle stilte.

Haar geloof was dus van jongs af een geloof dat je niet zomaar kon laten zien. Het werd thuis bewaard, in het verborgene.

Een dienstmeisje in Maaseik

Toen ze ongeveer zestien was, ging Catharina het huis uit. Ze werd dienstmeisje bij een katholiek gezin in Maaseik, een stadje aan de Maas in wat nu België is. Daar leerde ze de kapucijnen kennen, een tak van de orde van Franciscus. Na hun verbanning waren ze naar Maaseik teruggekeerd. Via hen raakte ze vertrouwd met de spiritualiteit van Franciscus.

In Maaseik woonde een kleine groep vrouwen die leefden volgens de regel van de Derde Orde van Franciscus. Die orde was bedoeld voor gewone gelovigen, mensen die niet in een klooster woonden en toch naar de geest van Franciscus wilden leven. De vrouwen stonden onder leiding van Catherina Palenberg. Catharina sloot zich bij hen aan. Ze werkten en baden samen. Volgens de Amerikaanse zusters van haar congregatie gaven ze godsdienstles, leerden ze meisjes handwerken en bezochten ze zieken.

Ze woonden niet achter kloostermuren en droegen geen kloosterkleed. Ze deelden een dagritme van werk en gebed.

Op 12 november 1817 mocht Catharina haar geloften afleggen in de Derde Orde. Pater Eleutherius Meers, de overste van het kapucijnenklooster in Maaseik, nam haar op. Een week later werd ze dertig. Volgens de congregatiegeschiedenis had ze nederig om opname gevraagd en was ze overgelukkig toen haar verzoek werd ingewilligd.

Op internet lees je vaak dat ze dit de grootste dag van haar leven noemde en dat ze toen de naam Magdalena kreeg. Dat citaat heb ik in geen enkele oudere bron gevonden. De congregatiegeschiedenis van 1917 spreekt wel van "deze grote gebeurtenis in haar leven", maar dat is de schrijver die het zegt, niet Catharina. En de naam Magdalena kreeg ze volgens die geschiedenis pas in 1836, bij haar inkleding in Heythuysen.

Daarna volgden acht rustige jaren in Maaseik. Toen ze later in Heythuysen een groeiende gemeenschap leidde, dacht ze er volgens haar zusters graag aan terug, als een tijd van innerlijke vrede en geluk.

Misschien ken je zo'n periode. Een tijd waarin het leven klein en overzichtelijk was, en God dichtbij. Voor Catharina bleek het een voorbereiding te zijn, al wist ze dat toen nog niet.

Linnen voor de kerk

In 1821 werd Peter van der Zandt pastoor in Heythuysen. Volgens de Amerikaanse zusters van haar congregatie waren er in het dorp veel verwaarloosde kinderen. De pastoor vroeg de vrouwen in Maaseik om hulp, en hun leidster beloofde twee zusters te sturen.

In 1820 was Catharina's vader overleden, in 1825 stierf haar moeder. Op 21 juni 1825 stond Catharina in Heythuysen. Alleen.

Hoe de pastoor reageerde, weten we al. Wat Catharina ervan vond, staat nergens. Ze begon aan het werk dat hij haar gaf en verzorgde het linnen in de pastorie. Daarna huurde Van der Zandt een klein huis bij de kerk, en Catharina richtte het in als schooltje. Er kwamen kinderen, elke dag een paar meer, schrijft de congregatiegeschiedenis. Ze leerde hun handwerken en vertelde hun over God. Ze ging ook naar zieken in het dorp.

Dezelfde geschiedenis die de boosheid van de pastoor bewaarde, vertelt even verderop dat God haar werk zichtbaar leek te zegenen.

"Vertrouw op God"

De vrouwen die haar goed kenden, beschreven haar als iemand van weinig woorden. Zuster Pacifica, een van de latere zusters, schreef het zo op: "Ze zei nooit veel, en alleen op belangrijke momenten deed ze haar mond open." Maar wat ze dan zei, had betekenis. Als een zuster het moeilijk had, klonk het volgens Pacifica meestal zo: "Vertrouw op God, en het komt allemaal goed!"

Ze had nog een vaste uitdrukking, die haar zusters keer op keer van haar hoorden. Als er iets ontbrak of als iets onmogelijk leek, zei ze: God zal voorzien. Een levensbeschrijving uit 2024 draagt die woorden als titel.

Het bleef niet lang bij één vrouw. Anna Maria Verkolen, vijf jaar ouder dan Catharina, kwam als eerste helpen in het schooltje. Op een gure zondagmiddag in november 1827 kwam Maria Catharina Deckers voor het eerst kijken. In de eerste helft van 1828 sloten zij en Gertrude Kirkels, een weduwe, zich aan. Op 9 november 1828 legden de gezellinnen in Maaseik hun geloften af in de Derde Orde. Zo vertelt de congregatiegeschiedenis van 1917 het. De Amerikaanse zusters schrijven kortweg dat de drie in 1827 kwamen.

Ze wilden samen een religieuze gemeenschap vormen, met Catharina als leidster. Volgens de congregatiegeschiedenis twijfelde Maria Deckers een tijd hevig of ze wel op de goede plek was. Catharina hielp haar daardoorheen. Hoe, vertelt de bron niet.

Catharina had geen opleiding, geen geld en geen positie. Ze was de vrouw die de pastoor niet had gewild. Ze had wel een gewoonte die iedereen om haar heen kende: elke moeilijkheid gaf ze terug aan God.

"Dat is het huis dat ik gezien heb"

Aan de rand van Heythuysen lag een oud landgoed, De Kreppel. Het herenhuis dateerde uit 1757 en was eigendom geweest van baron Michiels van Verduynen. De vrouwen woonden nog in het kleine huurhuis bij de kerk, en ze hadden te weinig ruimte.

Hoe het plan ontstond om De Kreppel te kopen, vertellen de bronnen op twee manieren. Zuster Pacifica schreef dat Catharina vaak bad bij een Mariabeeld in de parochiekerk. Daar had ze, zo vertelde Catharina zelf in latere jaren, het huis voor het eerst "in de geest" gezien, precies zoals het was toen ze het kocht. Pas daarna ging ze op zoek. Op een ochtend vroeg ze burgemeester Raetson om met haar mee te rijden. Ze bekeken een hele dag huizen in verschillende richtingen, zonder resultaat. Het werd al donker toen ze over de weg van Leveroy terugreden naar het dorp. Toen kwam De Kreppel in zicht. "Dat is het huis dat ik gezien heb," riep ze volgens Pacifica, "en daar moet ik heen. Daar wil God mij hebben."

Van der Zandt vertelt het in zijn kroniek anders. Hij trof haar, schrijft hij, bij het verstelwerk aan en zei tegen haar: waarom koop je De Kreppel niet, dat kun je makkelijk tot klooster maken? Hij presenteert het als zijn eigen idee. Uit de congregatiegeschiedenis blijkt wel dat Catharina het huis al lang op het oog had en er eerder over begonnen was, en dat de pastoor zich daar steeds tegen verzette. Het visioen kennen we alleen via de herinnering van één zuster. Ik geef het hier door zoals het verteld is.

Door de sneeuw naar Luik

Heythuysen viel toen onder het bisdom Luik. In november 1834 schreef Van der Zandt aan bisschop Cornelius van Bommel om toestemming om het huis te kopen en er een religieuze gemeenschap te vestigen. Wekenlang kwam er geen antwoord.

Catharina wilde zelf gaan. Toen de pastoor bezwaar maakte, zei ze volgens de congregatiegeschiedenis: “Als Uwe Eerwaarde mij maar laat gaan, God zal voorzien.” In februari 1835 ging ze op weg, te voet, door de sneeuw. Onderweg blies een harde windvlaag haar in een sloot vol sneeuw. Kapelaan Scheyven van Nederweert kwam langs en nam haar een stuk mee in zijn rijtuigje.

De bisschop ontving haar en zei nee. “Ik kan mijn goedkeuring niet geven aan uw plan,” zo staat het in de Engelse vertaling, “omdat de nodige garanties ontbreken.” Op 27 februari volgde nog een brief van de vicaris-generaal. Van der Zandt gaf Catharina daarop een strenge berisping. Ook in het dorp was er kritiek, en sommige medezusters zagen de verhuizing niet zitten. Toen ze thuiskwam na de weigering, zei ze tegen de zusters weer hetzelfde: God zal voorzien.

Het geld kwam in kleine stukken. Twee vrouwen die wilden intreden, Gertrude Berben en Elizabeth Ceurts, brachten hun spaargeld in. Catharina verkocht haar eigen bezit. Een dorpsgenoot, de heer Cillekens, bood een lening aan.

In het voorjaar van 1835 ging ze voor de tweede keer naar Luik. Onderweg over de heide zei ze hardop een zin die de congregatiegeschiedenis heeft bewaard: “laat God zorgen; het is Zijn werk, niet het mijne.” Deze keer gaf de bisschop toe. “Laat haar beginnen,” zei hij, “en laat haar doen wat God van haar vraagt.” Later gaf hij volgens dezelfde bron toe dat hij haar tegen zijn eigen bedoeling in niet had kunnen weerspreken.

Stro en een omgekeerde wastobbe

Op 10 mei 1835 zegende pastoor Van der Zandt het huis De Kreppel in als toekomstig moederhuis. Die dag geldt in de congregatie als de stichtingsdatum. Het Limburgse gedenkboek van de congregatie spreekt van een nederig begin en een moeilijke eerste periode.

Hoe nederig, vertelde Gertrude Kirkels later. Op de zolder waren vier smalle kamertjes, met in elk een laag stro om op te slapen. Een omgekeerde wastobbe diende 's morgens als waskom en daarna als tafel. "Jaar in, jaar uit hadden we als ontbijt niets anders dan zwarte koffie." Het zijn haar eigen herinneringen, opgetekend in de congregatiegeschiedenis.

In het huis woonden Catharina, Anna Maria Verkolen, Gertrude Kirkels, Maria Deckers en Maria Frances Steenkens. Twee jonge vrouwen begonnen er hun proeftijd. Een van hen, Angeline Kuesters, stierf op 8 oktober 1835, nog in het eerste jaar. De andere, Gertrude Berben, die haar spaargeld had ingebracht, vertrok weer.

Op 11 november 1835 kwam de schriftelijke toestemming uit Luik, via vicaris-generaal Kerckhoffs. De vrouwen mochten het kloosterkleed dragen en geloften afleggen. Op 11 februari 1836 zong Van der Zandt een plechtige mis en kleedde hij hen in. Catharina werd zuster Magdalena, en de pastoor benoemde haar tot overste. Hij noemde die dag in zijn kroniek de geboortedag van de congregatie. Vanaf toen was ze Moeder Magdalena.

De gemeenschap heette in het begin Zusters van Boete van de Derde Orde van Franciscus. In 1869 kwamen daar de woorden "en van Christelijke Liefde" bij. Zo heet de congregatie nog steeds.

In die eerste jaren werd haar lijfspreuk op de proef gesteld. Zuster Coleta vertelde later dat het geen zeldzaamheid was dat er helemaal niets te eten was, en ook geen geld om eten te kopen. De kokkin ging dan naar Moeder Magdalena. Die zei: "Mijn kind, maak je geen zorgen; God zal voorzien." Volgens Coleta kwam er altijd op tijd iets, zodat de zusters nooit in uiterste nood kwamen.

Van der Zandt, die haar ooit een teleurstelling had genoemd, schreef in zijn kroniek dat ze haar spreuk altijd trouw bleef. Hij vatte het samen in één regel: God zal voorzien, en God heeft werkelijk voorzien.

Ken jij zo'n tijd, waarin je van dag tot dag moest leven? Haar zusters maakten er geen wonderverhaal van. Ze schreven het op als iets wat steeds weer gebeurde.

Een nieuwe overste

Moeder Magdalena bleef ruim vier jaar overste. In 1840 nam zuster Teresia Rooyackers haar plaats in. Daarover zijn de bronnen het eens. Over de manier waarop, minder.

De congregatiegeschiedenis van 1917 vertelt het als een keuze van haarzelf. Magdalena wilde volgens de kroniek haar Schepper ongestoord dienen in de stilte van haar cel, en Van der Zandt zegt dat hij haar daarin aanmoedigde. Hij had tegen haar gezegd dat de last van het huis door de groei elke dag zwaarder werd. Op 13 februari 1840 kwam er, namens de bisschop, een kort en beslist antwoord van vicaris-generaal Neven: zuster Teresia werd overste. De zusters hadden haar niet gekozen. Ze werd benoemd. Toen Van der Zandt het Magdalena vertelde, lag er volgens zijn eigen woorden een blik van grote voldoening op haar gezicht.

Op 12 maart 1840 werd Teresia in haar ambt geïnstalleerd. De jonge overste ontving de eerbied van haar zusters met een hartelijke omhelzing. Het ontroerendste moment, schrijft de congregatiegeschiedenis, was de trouw die de oude Moeder Magdalena haar beloofde. Haar ogen straalden van blijdschap.

Een boek uit 1938, *De dochter van Neer Daemen* van Markus de Bruin, ziet het anders. Het is een roman over de stichting van het klooster. Volgens een bespreking in een Limburgs jaarboek steunt het op opnieuw onderzochte bronnen en wijkt het op veel punten af van wat er eerder over haar geschreven was. De bespreker schrijft: "deze stichteres werd uit haar ambt als overste ontzet!" Ook schrijft hij dat miskenning en vernedering haar niet bespaard bleven. Wat er pre-

cies speelde tussen de pastoor, de bisschop en de zusters, is uit de bronnen die ik kon inzien niet op te maken. Beide verhalen passen bij één feit: de nieuwe overste werd van bovenaf aangewezen.

Wat vaststaat: de stichteres was na vier jaar niet meer de leidster van haar eigen stichting. Ze bleef in het huis. Ze vertrok niet en begon nergens anders iets nieuws. Ze bleef zuster tussen de zusters.

Iets beginnen vraagt moed. Iets wat je zelf begonnen bent uit handen geven, en daarna blijven en dienen onder een ander, vraagt misschien nog meer. Hoe zou jij reageren als het werk dat God jou gaf, aan iemand anders werd toevertrouwd?

Met uitgestrekte armen in het koor

Zuster Teresia overleed al op 20 april 1846. De congregatie telde toen achtentwintig zusters. Daarna kwam de groei. Het Limburgse gedenkboek zegt dat die grotendeels buiten Limburg plaatsvond.

De congregatiegeschiedenis van 1917 geeft een lijst van de huizen die nog tijdens het leven van Moeder Magdalena werden gesticht. In 1848 kwamen er huizen in Mook en Oldenzaal. In 1852 volgden de eerste huizen in Duitsland. Daarna kwamen er onder meer Nonnenwerth, Trier, Mönchengladbach, Neeroeteren in België, Brunssum en, in haar sterfjaar, Almelo. Volgens dezelfde bron keurde paus Pius IX de congregatie in 1852 goed. Er waren toen tachtig zusters met geloften.

Magdalena zelf had geen bestuurstaak meer. Gebed werd bijna haar enige bezigheid, schrijft de congregatiegeschiedenis. Het koor van de kapel en haar cel werden de plekken waar ze het liefst was, en haar bevende vingers gingen steeds vaker langs de kralen van haar rozenkrans. Zuster Coleta vond haar eens in het koor, geknield, met haar armen omhoog uitgestrekt. Ze merkte niet eens dat er iemand binnenkwam.

Uit die jaren komt ook een uitspraak die haar wordt toegeschreven. De vrouw van de burgemeester kwam op bezoek en wilde haar per se spreken. Magdalena zou toen gezegd hebben: "Uit dit kleine huis zullen nog voor mijn dood zeventien kloosters voortkomen." Die vrouw vertelde het pas dertig jaar later. De congregatiegeschiedenis neemt het op in een voetnoot. Of Magdalena het echt zo van tevoren zei, kunnen we niet nagaan.

"Zoals God wil"

In de zomer van 1858 werd Moeder Magdalena ziek. Ze had volgens de congregatiegeschiedenis vocht achter de longen, en haar hart werd zwak. Rector Canters gaf haar in het bijzijn van alle zusters de ziekenzalving.

Op de ochtend van 7 augustus probeerde ze met grote moeite op het vaste uur op te staan. Om drie uur 's middags kwam Moeder Celestine in haar cel. Magdalena lag met gesloten ogen. Om vier uur luidde de bel voor de vespers, en Celestine ging naar het koor. Ze waren nauwelijks begonnen toen ze haastig werd teruggeroepen.

Aan het bed werd Magdalena gevraagd of ze hen echt wilde verlaten. Ze deed haar ogen niet open, glimlachte en zei duidelijk: "Zoals God wil." Moeder Celestine vroeg haar om in de hemel voor de gemeenschap te bidden. "Ja, zeker," antwoordde ze, "dat zal ik doen!" Het waren haar laatste woorden. Ze sliep rustig in, zonder strijd. Het was even na vieren, en het ging zo snel dat de zusters in de kapel gewoon doorbaden.

Ze stierf op 7 augustus 1858 in het moederhuis in Heythuysen, zeventig jaar oud. De volgende dag werd haar overlijden in het dorp aangegeven. In de akte heet ze gewoon Maria Catharina Damen, geboren in Stevensweert, dochter van Cornelis Damen en Gertruda van Bree. Van Moeder Magdalena staat er niets in. De ambtenaar

schreef eenenzeventig jaar op. Ook haar bidprentje noemt 7 augustus. Het Limburgse gedenkboek houdt het op 6 augustus, maar de akte en het prentje zijn het eens met de congregatiegeschiedenis. Drie dagen later werd ze begraven op het kleine kerkhof van het klooster.

Pastoor Van der Zandt overleefde haar twaalf jaar. Hij stierf op 12 mei 1870, zesentachtig jaar oud, en kreeg een plek vlak bij haar graf op hetzelfde kloosterkerkhof. De man die haar ongeschikt had gevonden, ligt bij haar. Op 10 mei 1885, toen de congregatie vijftig jaar bestond, werd op het kerkhof een gedenkteken onthuld.

Haar zusters hoopten dat Rome haar ooit zalig zou verklaren. In 1911 vroeg Moeder Ludmilla in een rondschrijven alle huizen om gebedsverhoringen op te schrijven, met het oog op een proces in Rome. Op 27 augustus 1933, vijfenzeventig jaar na haar dood, werd in Ohé en Laak bij de kerk een standbeeld van haar onthuld. Ze draagt het moederhuis in haar ene hand en het regelboek in de andere. Kranten schreven in die dagen dat haar zaligverklaring “in voorbereiding” was. In 1958 heette het in een andere krant dat er een proces “aanhangig” was.

Zalig verklaard is ze niet. In het overzicht van lopende zaken dat kenners van heiligverklaringen bijhouden, komt haar naam niet voor. Toen paus Johannes Paulus II de zusters in 1999 toesprak, noemde hij haar gewoon hun stichteres. Hoe ver het proces ooit gekomen is, heb ik niet kunnen vinden.

Een brief uit Buffalo

Na haar dood ging de groei verder, verder dan zij ooit was gereisd. Volgens een Braziliaans historisch artikel kwamen er huizen in Polen in 1867 en in Indonesië in 1870. Op 5 april 1872 begonnen zusters

in São Leopoldo in Brazilië met lessen voor drieëntwintig leerlingen. Eind 1873 waren het er honderdtwintig.

In Duitsland werd het leven voor kloosterlingen moeilijk. Bismarck voerde een strijd tegen de invloed van de katholieke kerk, de Kulturkampf. Rond die tijd vroegen Duitse jezuïeten in Buffalo, in de Verenigde Staten, om zusters voor de kinderen van Duitse immigranten. In 1874 reisden drie zusters naar Buffalo, met de algemeen overste Moeder Aloysia Lenders. In september van dat jaar werkten er al negen zusters in twee parochies, St. Ann en St. Michael. Later kwam daar Stella Niagara bij, aan de rivier de Niagara, een naam die een bevriende jezuïet aan het terrein gaf.

Op de website van de zusters daar staat haar verhaal nog altijd. Een visioen of een wonder komt er niet in voor. Het verhaal opent met een dienstmeisje in Maaseik, en met vrouwen die in Heythuysen godsdienst en handwerken leerden aan verwaarloosde kinderen.

Het klooster St. Elisabeth staat nog in Heythuysen, Aan de Kreppel 1. De kapel werd in 1944 verwoest en rond 1950 herbouwd. Het huis is een gemeentelijk monument, en er worden nu ouderen verzorgd. In Ohé en Laak, op het eiland waar ze geboren werd, heette de basisschool Moeder Magdalena. Begin 1958 schreef een Limburgse krant dat de congregatie had besloten haar geboortehuis aan de Maasdijk te kopen, om het boerderijtje te bewaren en er een gedachteniskapel in te richten.

Op een junidag in 1825 stond daar, aan het begin van dat alles, één vrouw naast een wagen bij de pastorie. De pastoor had er twee besteld.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (**meerdere onafhankelijke bronnen**)**:** geboorte op 19 november 1787 in Laak bij Stevensweert; werk als dienstmeisje in

Maaseik en kennismaking met de franciscanen daar; opname in de Derde Orde van Franciscus in 1817; godsdienstonderwijs en handwerkles aan kinderen in Heythuysen samen met pastoor Van der Zandt; de eerste gezellinnen (Verkolen, Kirkels, Deckers); toestemming van de bisschop van Luik en stichting van de congregatie in 1835 op het landgoed De Kreppel (uit 1757); de stichtingsdatum 10 mei 1835; haar opvolging als overste door zuster Teresia Rooyackers in 1840; uitbreiding vooral buiten Limburg; overlijden op 7 augustus 1858 in Heythuysen (overlijdensakte van 8 augustus 1858, bidprentje en congregatiegeschiedenis; het Limburgse gedenkboek noemt 6 augustus); de naam van haar moeder, Gertruda van Bree (overlijdensakte); het werk in Brazilië vanaf 1872 en de reis van zusters naar Buffalo in 1874; het standbeeld in Ohé en Laak, onthuld op 27 augustus 1933 (Limburgsch Dagblad en De Tijd); het huidige klooster St. Elisabeth als monument.

Alleen uit eigen getuigenis of organisatie: de doop in Echt, de bijnaam Trieneke en het kleine ouderlijk huis; de eerste communie in het geheim (1801); de exacte datum 12 november 1817 en de naam van pater Eleutherius Meers; de aankomst op 21 juni 1825, de boosheid van Van der Zandt en zijn woorden tegen de voerman (uit zijn eigen kroniek, via de congregatiegeschiedenis); haar zwijgzaamheid en haar woorden "Vertrouw op God" (zuster Pacifica); haar uitdrukking "God zal voorzien" en haar woorden over Gods werk; het eerste bezoek van Maria Deckers in november 1827, de komst van Kirkels en Deckers in de eerste helft van 1828 en hun geloften op 9 november 1828 (de website van de Amerikaanse zusters noemt alleen het jaar 1827 voor alle drie); de twijfel van Maria Deckers; de tocht door de sneeuw, de eerste weigering van de bisschop, de berisping en de weerstand in 1835; de herkomst van het geld; de armoede in het eerste jaar (herinnering van Gertrude Kirkels); de dagen zonder eten (zuster Coleta); de inkleding op 11 fe-

bruari 1836 en de naam Magdalena; de benoeming van Teresia door vicaris-generaal Neven en Magdalena's reactie; de lijst van huizen tot 1858 en de pauselijke goedkeuring in 1852; haar gebedsleven na 1840; haar ziekte, laatste woorden en begrafenis; het gedenkteken van 1885; de oproep van 1911 met het oog op een zaligverklaring.

Onbevestigd: dat zij 1817 "de grootste dag van haar leven" noemde en toen de naam Magdalena kreeg (alleen op internet; de congregatiegeschiedenis geeft de naam pas in 1836); het visioen van De Kreppel (alleen de herinnering van zuster Pacifica, in strijd met de kroniek van Van der Zandt); de uitspraak over zeventien kloosters (een herinnering van de vrouw van de burgemeester, dertig jaar later); dat de basisschool Moeder Magdalena in Ohé en Laak naar haar genoemd is (aannemelijk, maar het jaarboek van de heemkundekring noemt alleen de naam). Het plan van 1958 om haar geboortehuis te kopen en er een kapel in te richten ken ik alleen uit één krantenbericht; of het is uitgevoerd, heb ik niet nagegaan.

Zaligverklaring: ze is niet zalig verklaard. De congregatie verzamelde vanaf 1911 gebedsverhoringen voor een proces in Rome. Kranten noemden de zaligverklaring in 1933 "in voorbereiding" en schreven in 1958 dat een proces "aanhangig" was. In het overzicht van lopende zaken van de Hagiography Circle staat zij bij het sterfjaar 1858 niet, en de paus gaf haar in 1999 geen titel. Een franciscaanse heiligenkalender op internet noemt haar wel "S. of God" (dienares Gods). Of er ooit formeel een zaak is geopend, en waar die is gebleven, blijft onzeker.

Duiding: of Magdalena in 1840 uit nederigheid aftrad of werd afgezet, verschilt per bron. De congregatiegeschiedenis van 1917 spreekt van een eigen wens, door de pastoor aangemoedigd; de nieuwe overste werd wel door de bisschop benoemd en niet door de zusters gekozen. Een roman uit 1938 en de bespreking ervan spreken van ontzetting uit haar ambt en van miskenning. Bijna

alles wat we over haar innerlijk leven weten, komt uit bronnen van haar eigen congregatie.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. M. Paula Munster, *Life of Mother Magdalene Daemen*, vert. W.J. Metz, 1917 (volledige tekst, Internet Archive)
2. Princeton Theological Seminary, catalogusgegevens bij Munster 1917
3. R. Molar, *God zal voorzien. Het leven van Moeder Magdalena*, Ethos 2024 (fragment)
4. Limburgs gedenkboek, bespreking van het gedenkboek van de Congregatie van Heythuysen (DBNL)
5. Bespreking van Markus de Bruin, *De dochter van Neer Daemen*, 1938 (DBNL)
6. Luciana Souza de Brito, "Mulheres migrantes e patrimônio documental", *Estudios Históricos* 27, 2022
7. Sisters of St. Francis, Stella Niagara, "The Sisters at Stella Niagara"
8. Sr. Liz Fuhr, Sacred Heart Province, verjaardagstekst Mother Magdalen, 2022
9. Monumentbeschrijving Heythuysen, Klooster St. Elisabeth (DBNL)
10. VVV Midden-Limburg, Klooster St. Elisabeth in Heythuysen
11. Amici Insulae, jaarboek 2021, "125-jarig bestaan van de Sint-Annakapel"
12. Wikipedia, Maria Catharina Daemen
13. Overlijdensakte Maria Catharina Damen, Heythuysen, 8 augustus 1858, akte 27 (Historisch Centrum Limburg, BS Heythuysen 12.041 inv. 21, via Open Archieven)
14. Bidprentje Maria Catharina Damen, overleden Heythuysen 7 augustus 1858 (Euregionaal Bidprentjes Archief)

15. Air Maria, “Aug 3: S. of God Magdalen Daemen”, franciscaanse heiligenkalender
16. Limburgsch Dagblad, 19 augustus 1933, “Onthulling standbeeld Moeder Magdalena Daemen” (Delpher)
17. De Tijd, 28 augustus 1933, “Bij een standbeeld Moeder Magdalena Daemen” (Delpher)
18. De Nieuwe Limburger, 13 februari 1958, “Honderdste sterfdag stichteres orde van Heythuizen” (Delpher)
19. Hagiography Circle, lopende zaken naar sterfjaar: 1858
20. Johannes Paulus II, toespraak tot de Franciscanessen van Boete en Christelijke Liefde, 15 november 1999 (vatican.va)

Jan de Liefde: de dominee op de brug over de Goudsbloemgracht

Het was een mooie middag in september 1849. Een man van vierendertig stond op een brug over de Goudsbloemgracht in Amsterdam en keek langs het water. Aan weerszijden van de vuile gracht stond een dubbele rij ellendige huisjes. Zijn biograaf schrijft dat het beeld alles overtrof wat hij zich had voorgesteld.

Naast hem stond een broeder uit zijn kring. De man op de brug vroeg hem: "Zou er niets gedaan kunnen worden om Christus in dit oord van duisternis en ellende te brengen?" Het antwoord dat zijn biograaf optekende, klinkt als een Bijbeltekst. Dit was juist een plaats voor Hem, "die gekomen is om het verlorene te zoeken en zondaren zalig te maken."

Even later zag hij een arme visvrouw in de deuropening staan, met een vriendelijke uitdrukking op haar gezicht. Hij sprak haar aan. Hij haalde haar over om hem één avond in de week haar voorkamer af te staan voor een Bijbellezing. Op de eerste avond kwamen er vijf arme vrouwen en een blinde orgeldraaier.

Die man was Jan de Liefde. Hij had geen kerk meer en geen vaste baan. Vier jaar eerder was hij door zijn eigen gemeente ontslagen. Uit die voorkamer groeide werk dat hem overleefde: zondagsscholen, een school voor haveloze kinderen, een vereniging voor het evangelie onder het volk, een vrije gemeente. Hij schreef het eerste christelijke jeugdblad van Nederland en meer dan honderd boeken en boekjes. En hij worstelde met een vraag die veel christenen kennen: waarom spreekt God niet meer zoals in de Bijbel?

Wie hem wil begrijpen, moet beginnen in het kostershuis van een doopsgezinde kerk.

Het kostershuis aan het Singel

Jan de Liefde werd geboren op 25 december 1814 in Amsterdam. Het gezin woonde in Haarlem, maar verhuisde enkele maanden voor zijn geboorte, nadat de zaak van zijn vader was mislukt. Daardoor noemt een enkel naslagwerk Haarlem als geboorteplaats.

Zijn ouders waren Jakob de Liefde en Alida Overbeek. Volgens zijn biograaf Sierk Coolsma vond de vader in 1815 werk bij een glasfabrikant. In 1819 werd hij koster van de verenigde doopsgezinde gemeente in Amsterdam. Het gezin trok in het kostershuis aan het Singel, en daar groeide Jan op, naast de kerk. Coolsma schrijft dat de leden van het vrij grote gezin “met innige liefde aan elkander verbonden” waren.

Coolsma noemt Jan lichamelijk zwak en achter in zijn groei. Zijn gezondheid werd beter in de frisse lucht van Hengelo, in Overijssel, waar de familie van zijn moeder woonde. Zijn moeder stierf toen hij nog jong was. In 1826 hertrouwde zijn vader met haar jongere zus, Johanna.

In 1832 begon Jan aan de kweekschool van de Doopsgezinde Sociëteit, de opleiding voor doopsgezinde predikanten, en hij volgde les-

sen aan het Athenaeum Illustre, de voorloper van de Amsterdamse universiteit. Hij had twee leraren met een heel verschillende kijk op het geloof. Samuel Muller dacht rationalistisch, met het verstand als maat. Wopko Cnoop Koopmans was rechtzinniger. Aan het eind van zijn studie koos Jan de kant van Koopmans. Muller bleef hem wel als een geliefde leerling zien.

Zijn afsluitende studie in 1837 ging over de mens voor en na de zondeval. Het stuk was zo ongewoon dat het bestuur het door professoren liet beoordelen. Hij slaagde en werd dat jaar proponent: beroepbaar als predikant.

Een boekje in de diligence

Op 10 december 1837 werd Jan bevestigd als predikant in Woudsend, een dorp in Friesland. Datzelfde jaar trouwde hij met zijn nicht, Berendina Albertha Dijk. Ze stierf op 14 oktober 1838 in Woudsend, nog geen jaar na de bruiloft. In hetzelfde jaar overleed ook zijn vader. Later vond Jan de preken die hij in Woudsend hield vaag en onduidelijk.

Op 7 april 1839 begon hij in Zutphen. Professor Muller had de beroeping geregeld. De doopsgezinde gemeente telde ongeveer zestig leden. Jan kreeg een traktement van duizend gulden, met een persoonlijke toelage van tweehonderd gulden die Muller voor hem regelde.

Hij was in die tijd ongerust over zijn eigen ziel. Toen kwam hij een boekje tegen van de Engelse predikant John Angell James, in het Nederlands *Bestuur en aanmoediging voor ieder, die ernstig de zaligheid zoekt*. Hij las het op reis, in een diligence, een postkoets. Het lexicon van 1949 schrijft dat de indruk die het boekje op hem maakte, hem bracht "tot beslistheid van overtuiging". Coolsma dateert het aan het eind van 1839.

Jaren later beschreef Jan in een brief aan een jonge vriendin hoe hij toen met zijn nood naar Christus ging. Coolsma vond de brief terug in het *Volksmagazijn* van 1855. "Zie, dat zal ik nooit vergeten, hoe oud ik ook word," schreef Jan. "'t Was alles op eens uit den weg geruimd en terstond in orde."

In een ander geschrift uit 1855 keek hij terug op zijn eerste jaren als dominee: "Ik was ook eenmaal een prediker van zielendoodende dwalingen." Daarop volgde: "Het behaagde den Heere echter in Zijne aanbiddelijke genade, mijne oogen te openen voor Zijn licht."

"Hij heeft u lief!"

Dominee O.G. Heldring stond hem in Zutphen al bij. Jaren later, in 1850, nam Heldring een brief aan Jan en Jans antwoord op in zijn *Volks-Almanak voor Tijd en Eeuwigheid*. Coolsma drukte het antwoord in zijn biografie af. Jan schreef dat hij wist dat Christus werkelijk voor hem gestorven was en zijn zonden gedragen had.

Hij beschreef ook hoe dat geloof in hem werkte. Het hield nacht en dag aan, schreef hij, ook als hij zich koud en ongevoelig voelde. Het bleef in hem "bestendig te fluisteren: Hij heeft u lief! Hij werpt niet uit! Hij is gewillig! Hij heeft voldaan!"

Een dominee beschrijft hier geen donderstem en geen visioen. Hij spreekt over een zacht en blijvend woord, ook op de dagen dat hij niets voelde. We kennen het alleen uit zijn eigen pen.

Op 8 juli 1840 trouwde hij in Leiden met Esther Sophie Molenaar. Ze was op 8 mei 1817 in Leiden geboren, als dochter van dominee Izaac Molenaar. Ze kregen elf kinderen. Een aantal van hen stierf jong, in Londen of in Amsterdam.

Gevaar! Gevaar!

In Zutphen begon Jan anders te preken. Vanaf 1843 werd zijn boodschap steeds rechtzinniger, en dat trok publiek. De kleine doopsgezinde kerk liep vol met hervormden. Veel van zijn eigen leden haakten af. Volgens het doopsgezinde lexicon hadden weinig doopsgezinden in die tijd begrip voor het Réveil, de opwekkingsbeweging waar Jan nu bij hoorde.

Hij woonde en studeerde in die jaren samen met J.B. de Pinto, een Jood die christen was geworden. Samen verdiepten ze zich in de profetie en in de geschriften van de Engelse Bijbelleraar John Nelson Darby.

In 1844 nodigde de afgescheiden classis Apeldoorn hem uit, al was het niet als volwaardig lid. Het plan liep dood. In juli van dat jaar liet de afgescheiden gemeente in Lochem hem preken. De provinciale vergadering van de Afgescheidenen keurde dat af.

Datzelfde jaar verscheen zijn pamflet *Gevaar! Gevaar! en geen vrede!*. Het volgde op een conflict met de Friese predikant Joost Halbertsma en de professoren Muller en Boeke. In de doopsgezinde broederschap werd het gelezen als een oorlogsverklaring. Muller liet hem weten dat de toelage van tweehonderd gulden zou vervallen als het conflict niet ophield.

De knoop werd doorgehakt door een opmerking op de markt. Coolsma vertelt dat het dienstmeisje op een morgen thuiskwam met wat andere meisjes haar hadden toegeroepen: “Jouw mijnheer is een broodpredikant.” Voor Jan gaf dat de doorslag. Hij deelde de kerkenraad zijn besluit mee. Op 26 oktober 1845 kreeg hij eervol ontslag, met vier jaar lang een uitkering van vijfhonderd gulden per jaar, de helft van zijn traktement. Hij begon nog een kleine vrije gemeente met een lange naam, de Apostolisch-

Christelijke-Afgescheiden Gemeente. Ze bestond maar een paar maanden.

Wat doe je als je overtuiging je je baan kost? De jaren daarna laten een man zien die zoekt.

Op weg naar Amerika

In 1845 verscheen ook zijn verhaal *De diligence, of de reis naar de stad der erfenis*. Het was een allegorie naar het voorbeeld van *Christenreis* van John Bunyan. Een student, Benjamin, reist per postkoets van Amsterdam naar zijn ouderlijk huis in Deventer in de hoop op een erfenis, en de reis staat voor de weg naar de hemel. Kenners van jeugdliteratuur zien het boek als het begin van de protestants-christelijke jeugdliteratuur in Nederland. Een andere kenner vindt het daarvoor te moeilijk voor kinderen. Coolsma rekent het tot zijn beste geschriften. Wie weet dat zijn eigen bekering in een postkoets begon, leest dat verhaal met andere ogen.

In 1846 trok Jan met zijn gezin naar Meurs, in Duitsland. Hij volgde daar een seminarie voor onderwijzers, want hij zou daarna een christelijke kweekschool in Nijmegen gaan leiden. Groen van Prinsterer, de staatsman van het Réveil, betaalde een groot deel van de reis. Daarna was Jan zes maanden waarnemend directeur van de Rheinische Mission in Barmen, terwijl zijn gezin in Meurs bleef. Een vaste benoeming kwam er niet, en ook de kweekschool ging niet door. Zijn opvattingen over de doop stonden in de weg.

Vanaf eind 1847 woonde hij in Elberfeld. Daar schreef hij het eerste deel van een algemene wereldgeschiedenis, dat in 1849 verscheen.

Al in 1846 had hij aan Amerika gedacht. In het voorjaar van 1848 wilde hij echt emigreren. Heldring hoorde ervan, haastte zich naar hem toe in Amsterdam en praatte hem op het laatste moment om. Op 3 mei 1848 kwam het gezin terug in Nederland. Ze gingen eerst

in Abcoude wonen, omdat het leven daar goedkoper was. In februari 1849 verhuisden ze naar de Herengracht 63 in Amsterdam.

Zeven maanden later stond hij op die brug.

Vijf vrouwen en een blinde orgeldraaier

De Goudsbloemgracht lag in de Jordaan. De gracht was ontstaan uit het Fransche Pad, een pad langs een sloot buiten de oude stad. In 1857 werd ze gedempt en werd het de Willemsstraat.

Het verhaal van die middag kennen we uit Jans eigen *Volksmagazijn* van 1856 en uit het jubileumverslag van de vereniging die eruit voortkwam. Wie de broeder op de brug was, wist Coolsma niet zeker. Hij noteert alleen dat het E. Kuiper geweest zou zijn.

Elke week kwamen er meer mensen naar de voorkamer van de visvrouw. Het huisje werd vergroot tot er ruim tweehonderd mensen in pasten. Op 28 november 1854 kon Jan elders aan de Goudsbloemgracht een lokaal in gebruik nemen voor tweehonderdvijftig hoorders. Volgens de recensent van 1919 begon zo een zedelijke vernieuwing van het Fransche Pad. Later deed hij hetzelfde in de Jonkerstraat en de Ridderstraat.

In de herfst van 1849 liet Jan zich door de baptist Millard onderdompelen. Hij was baptist geworden. In 1854 nam hij zijn bezwaar tegen de kinderdoop weer terug, en hij betreurde toen dat zijn leerling Eduard Gerdes baptist was geworden. De recensent van 1919 schrijft dat hij grillig kon lijken en soms eigenwillig was, en dat hij soms eigen verwachtingen aanzag voor wat God geopenbaard had. Hij geloofde bijvoorbeeld dat Christus spoedig zou terugkomen en als koning over Palestina zou regeren. Hij blijft hem zien als een bekeerd mens die anderen opriep tot bekering.

Op zondag preekte Jan al vanaf mei 1849 in Tecum Habita, een zaal aan de Herengracht bij de Hartenstraat, die hij voor zeshonderd gulden per jaar huurde. In augustus 1851 nam de afgescheiden predikant Anthony Brummelkamp er een paar diensten voor hem waar.

Uit die maanden is een aantekening uit zijn dagboek bewaard. Op 27 mei 1851 was zijn vrouw bij de familie in Hengelo, en Jan at alleen thuis brood met suikerwater. Hij dacht aan zijn kinderen. "Hierop plaats ik ze allen een voor een voor den Heer en bid om Zijnen zegen over hen," schreef hij.

Hij bleef schrijven. Van 1849 tot 1855 was hij redacteur van *Timotheüs*, het eerste christelijke jeugdblad in Nederland. Zijn verhalen waren levendig en zijn antwoorden op brieven van lezers vaak geestig. Begin 1850 begon hij het weekblad *De Handwijzer*, bedoeld om dwalenden de weg te wijzen. Toen dat blad na kritiek uit Réveilkringen stopte, volgde in 1852 het maandblad *Volksmagazijn voor Burger en Boer*, dat tot eind 1860 verscheen. Het had een strijdbare toon. "Wij haten de kleurloosheid," schreef de redactie. Het blad wilde wel kleur bekennen, met "de bloedkleur des kruises".

Hij schreef ook schoolboekjes voor de allerkleinsten, zoals *De Schoolvriend* (1848-1849), en later kerstverhalen voor de zondagsschool, zoals *Het Kerstverhaal* (1857) en *De Vrijbuiter* (1862).

Hij leidde evangelisten op, meestal zes of zeven tegelijk. Eduard Gerdes, die later net als hij vrije evangelist en schrijver werd, kwam in 1856 bij hem in de leer en woonde bij hem in huis. Vrienden uit het Réveil, onder wie Groen van Prinsterer, steunden het werk met geld.

Eben-Haëzer aan de Spuistraat

Tecum Habita werd te klein. Jan kocht achter zijn nieuwe woning aan de Bloemmarkt een complex huizen, met de voorkant aan de

Nieuwezijds Achterburgwal, de huidige Spuistraat. Het werd een kerk met drie galerijen. Hij noemde haar Eben-Haëzer. De naam komt uit het boek Samuël. Na een overwinning op de Filistijnen zette Samuël een steen neer en zei: *Tot hiertoe heeft de HEERE ons geholpen.* (1 Samuël 7:12).

Op zondag 10 april 1853 preekte Jan er voor het eerst. Zijn tekst kwam uit Handelingen, over de christenen die na de vervolging in Jeruzalem uitzwermden: *Zij dan die overal verspreid waren, trokken het land door en verkondigden het Woord.* (Handelingen 8:4).

Het gebouw was zwaar met hypotheek belast. Om geld in te zamelen moest Jan steeds verder reizen, ook naar Groot-Brittannië.

In oktober 1854 kwam het tot een breuk met zijn Réveilvrienden. Op een bijeenkomst van de Christelijke Vrienden verdedigde hij volgens een geschiedenis van het kinderboek de stelling dat de Hervormde Kerk "meer zielen vermoord dan behouden" had. Coolsma voegt eraan toe dat hij de predikanten voorhield dat zij nooit gevaar liepen martelaar te worden. Op de vergadering van 24 en 25 oktober werd een motie van afkeuring aangenomen, en Jan vertrok. Later schreef hij bitter dat hij op klaarlichte dag een lantaarn zou opsteken om onder de rechtzinnigen naar christenen te zoeken.

Drie maanden na die breuk, in januari 1855, stond er iets nieuws. Uit zijn werk onder de armen ontstond de vereniging Tot Heil des Volks. Ze moest het evangelie onder het Nederlandse volk brengen en het christelijk onderwijs steunen.

Het eerste wat de vereniging deed, was een bewaarschool openen voor haveloze kinderen. Dat gebeurde op 17 juli 1855. Er kwamen een naaischool, breischolen en zondagsscholen bij. In 1861 had Heil des Volks zeven zondagsscholen met zeshonderdtwintig leerlingen. Buiten Amsterdam verdwenen de afdelingen. In Amsterdam bleef de vereniging, en in 1904 vierde ze daar haar gouden jubileum.

Het doopsgezinde lexicon noemt Jan organisator van sociale arbeid en zondagsschoolleider.

Een gemeente zonder staat

Op zondag 27 juli 1856 stichtte Jan de Liefde de Vrije Evangelische Gemeente in Amsterdam. Hij preekte die morgen over Johannes 8:36: *Als dan de Zoon u vrijgemaakt heeft, zult u werkelijk vrij zijn.* 's Avonds bevestigde hij de gemeente en vier gekozen ouderlingen. Volgens Coolsma begon hij met tachtig gelovige broeders en zusters, en telde de gemeente in 1857 ruim honderdvijftig volwassen leden. Drieënzestig leden kwamen uit de hervormde gemeente en stuurden haar kerkenraad een scheidbrief. Het was een gemeente buiten elk kerkverband, onafhankelijk van de staat en van vaste fondsen, en ook een zendingsgenootschap.

Jan vond dat kerk en staat gescheiden moesten zijn, en school en staat ook. Volgens de recensent van 1919 vond hij niets zo verwerpelijk als een school met de Bijbel die van staatssubsidie leefde. Daarmee botste hij met veel vrienden uit het Réveil, onder wie Groen van Prinsterer.

De Afgescheidenen reageerden verdeeld. Simon van Velzen was kritisch. Anthony Brummelkamp zag fouten, maar noemde de nieuwe gemeente "één geest met ons". Een kerkhistoricus schreef in 2023 dat de discussie al snel ging over verkiezing en verzoening, een oud strijdpunt in de gereformeerde wereld. Bernard Kruithof gaf in 2009 een hoofdstuk over hem een veelzeggende titel: "De meest onkerkelijke christen van Nederland".

De gemeente had het financieel moeilijk. Vermogende steunpilaren bleven weg. In april 1860 werd J.H. Gunning uit Hilversum beroepen als tweede predikant, maar hij nam het beroep niet aan, en het ledental liep terug. Eben-Haëzer werd verkocht en werd een school.

Rond 1863 trok Jan met zijn mensen terug naar Tecum Habita, waar het begonnen was.

Het gordijn der wolken

Hoe was Jan de Liefde als mens? Allard Pierson schreef over hem in *Oudere tijdgenooten* (1888), een boek over de mannen van het Réveil. Dat valt op, want Pierson stond voor de moderne theologie, en Jan had in 1864 nog een boek tegen hem geschreven, *Waarschijnlijkheid of Zekerheid?*.

Pierson beschrijft een kleine, wat hoekige man vol beweging, net als Da Costa en Capadose. "Zijn echt en open Hollandsch gelaat tintelde van meer zuidelijke levendigheid." Jan was nuchter, zegt Pierson, en had niets van een dweper of mysticus. "Hij had een scherp oog voor het komische in de wereld en was bij uitstek goedlachs." Pierson noemt hem schrijver, redenaar, dichter, componist, humorist en theoloog, afwisselend of tegelijk, en rusteloos aan het werk.

Dan volgt een passage die voor dit boek belangrijk is. Volgens Pierson stond het voor Jan vast dat God eens letterlijk tot de mens had gesproken. Maar waarom was dat zoveel honderden jaren geleden? "Waarom scheurde thans nooit het gordijn der wolken?" Was het nu niet harder nodig dan ooit, nu het aantal ongelovigen elke dag groeide? Die vragen bestormden hem steeds meer, schrijft Pierson, naarmate jonge mannen uit de eigen kring van het Réveil het geloof van hun ouders niet konden aannemen.

Herken je die vraag? Je leest over Mozes bij de brandende braamstruik, over Samuël die zijn naam hoort roepen, over de stem bij de doop van Jezus. En dan kijk je naar je eigen leven, en de wolken blijven dicht.

Deze man stelde die vraag hardop, terwijl hij dagelijks over God sprak, voor arme vrouwen in een voorkamer en voor volle zalen aan

de Herengracht. In zijn antwoord aan Heldring had hij beschreven hoe het geloof in hem bleef fluisteren dat God hem liefhad. Hoe die twee in hem samengingen, zeggen de bronnen niet.

Londen

Op 17 april 1864 nam Jan afscheid van de gemeente in Amsterdam en van die in Haarlem. Hij preekte over 2 Timotheüs 1:13: *Houd u aan het voorbeeld van de gezonde woorden, die u van mij gehoord hebt*. Op 3 mei stak hij met zijn gezin het Kanaal over naar Londen. Predikant A. Hardenberg nam de gemeente over.

Er waren meerdere redenen. Engelse uitgevers, voor wie hij al werkte, drongen aan. In Nederland had hij geen vast werk meer, en hij zag er geen toekomst voor zijn zoons. Een geschiedenis van het kinderboek noemt ook geldnood. Hij hoopte in Londen met zijn pen de kost te verdienen.

In Engeland was hij geen onbekende. In 1862 was in Londen zijn verhalenbundel *The Postman's Bag and Other Stories* verschenen. Hij schreef ook een humoristisch boek over de moeite die een Nederlander met het Engels heeft, *A Dutchman's Difficulties in English*.

Al vanaf 1863 reisde hij in opdracht van een Engelse uitgever langs filantropische instellingen op het vasteland, waaronder de bedelaarskolonies in Nederland. Hij bezocht er zesentwintig en beschreef er vijftien, eerst in het Engels voor het blad *Christian Work*. In 1867 verscheen in het Nederlands *Vruchten des geloofs*.

Het heimwee kwam snel. Op zijn vijftigste verjaardag, in december 1864, schreef hij dat hij bij de eerste gelegenheid naar Holland terug wilde. Het Engelse klimaat was slecht voor zijn verzwakte gezondheid, en de winter van 1867 op 1868 was zwaar. In de zomer van 1868 keerde hij terug naar Nederland. Hij zou het land niet meer verlaten.

Terug naar de stad

Hij ging eerst in Haarlem wonen, de stad waar zijn ouders vandaan kwamen. Ziek was hij al. Hij hoestte, gaf vaak bloed op en kreeg koortsen. In september 1868 kwamen er betere dagen en maakte hij weer flinke wandelingen, maar het herstel bleef niet.

Op 7 februari 1869 schreef hij vanuit zijn kamer een brief aan zijn gemeente in Amsterdam. Hij had met Kerst bij hen willen zijn, schreef hij, maar hij kon het huis niet uit. Hij verzweeg niet hoe het hem ging. Er gingen gedachten van dood en zelfs van eeuwige verlorenheid over zijn ziel. Zijn geloof hield hem toch staande, omdat het niet op zijn eigen gevoel rustte. "Mijn geloof steunt ook nu nog op gronden buiten mij," schreef hij, op wat God in Christus had gedaan. Hij gaf zijn gemeente een vers uit de Psalmen mee: *Bezwijkt mijn lichaam en mijn hart, dan is God de rots van mijn hart en voor eeuwig mijn deel.* (Psalm 73:26).

In het najaar van 1869 verhuisde het gezin naar Amsterdam, zijn geboortestad, naar de Prinsengracht 256, bij de Lauriergracht. Hij had in Engeland vaak gezegd dat hij in Holland wilde leven en sterven. Volgens Coolsma bleef zijn geest helder tot het eind, en werkte hij zolang zijn lichaam het toeliet.

Over zijn laatste uur schrijft Coolsma met de woorden "men verhaalt": zo werd het verteld. Jan zei tegen zijn oudste dochter dat hij zo zou opstaan, omdat hij haar iets wilde dicteren. Op dat moment kwam zijn zwager Frowein binnen. Die zag aan zijn gezicht dat het einde dichtbij was, zei het hem en vroeg of hij nog iets wilde zeggen. Jan kwam overeind. "Zou dit dan sterven zijn?" Hij ging weer liggen en zei: "Ik vergeef allen, die mij verdriet hebben aangedaan, en beveel mijn vrouw en kinderen in Gods bescherming. Mijn hoop staat vast, in…" Verder kwam hij niet.

Het was 6 december 1869. Hij was vierenvijftig jaar. Zijn vrouw zette een advertentie in de Opregte Haarlemsche Courant. Na een lange ziekte was hij die nacht onverwacht overleden, schreef ze. Het evangelie van de genade, dat hij jarenlang had verkondigd, was ook op zijn sterfbed "de vrede zijner ziel en het eenig rustpunt van zijn hart" geweest.

Op 10 december werd hij begraven op de Oosterbegraafplaats. Volgens Coolsma kwam dominee P. Huet toevallig de stoet tegen, hoorde wie er begraven werd en liep mee. Bij het graf sprak hij. Hij had De Liefde gekend als een oprecht man, die eerlijk voor zijn overtuiging uitkwam. "Hij is heengegaan in de verzekerdheid des geloofs," zei Huet. Ook Holleman, de oudste van zijn evangelisten, sprak. De Liefde was klein van persoon, zei hij, maar groot in zijn werk.

Hij liet veel geschreven werk na. Coolsma telde in 1917 honderdnegentien titels: strijdschriften, kinderverhalen, gedichten, schoolboeken, liederen en preken. Zijn boeken werden vaak herdrukt, sommige tot rond 1900. Coolsma klaagde wel dat alleen de doopsgezinde bibliotheek zijn werk bewaarde.

De recensent van Coolsma's boek gaf in 1919 een oordeel dat blijft hangen. Alles bij elkaar genomen was Jan de Liefde in zijn tijd een gist geweest, schreef hij, en geen bouwer. Zijn kerk aan de Spuistraat werd een school en zijn vrije gemeente bleef klein. De vereniging die in een voorkamer aan de Goudsbloemgracht begon, vierde een halve eeuw later nog haar jubileum.

Je kunt in Amsterdam nog over de Willemsstraat lopen, maar er is geen gracht meer en geen brug. Op de plek waar een dominee zonder kerk op een middag in september bleef staan, ligt nu een gewone straat in de Jordaan. Ergens daar stond een visvrouw in de deur, met een vriendelijk gezicht, en zei ja.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 25 december 1814 in Amsterdam (het gezin kwam uit Haarlem; ook zo ingeschreven in het Amsterdamse bevolkingsregister van 1851-1853); ouders Jakob de Liefde en Alida Overbeek, vader koster bij de doopsgezinden; proponent in 1837; predikant in Woudsend (1837-1839) en Zutphen (vanaf 7 april 1839); eerste huwelijk met Berendina Albertha Dijk en tweede met Esther Sophie Molenaar (8 juli 1840); het pamflet *Gevaar! Gevaar! en geen vrede!* (1844) en het ontslag op 26 oktober 1845; *De diligence* (1845) en *Timotheüs* (1849-1855); prediking in Tecum Habita; Brummelkamps diensten in augustus 1851; de breuk met de Christelijke Vrienden in 1854; Tot Heil des Volks (1855); stichting van de Vrije Evangelische Gemeente op zondag 27 juli 1856 (Coolsma, met verwijzing naar het *Volksmagazijn* van 1856; het *Handboek christelijk Nederland* van 2008; het afgescheiden blad *De Bazuin* schrijft op 31 oktober 1856 dat de gemeente zich "onlangs" bekend had gemaakt); afscheid op 17 april 1864 en vertrek naar Londen in 1864; overlijden op 6 december 1869 in Amsterdam (overlijdensadvertentie van zijn vrouw in de Opregte Haarlemsche Courant van 10 december 1869) en begrafenis op de Oosterbegraafplaats.

Alleen uit eigen getuigenis: de bekering in de diligence en de woorden "Zie, dat zal ik nooit vergeten" (brief aan een jonge vriendin, *Volksmagazijn* 1855); de woorden "Hij heeft u lief!" (antwoord aan Heldring, gedrukt in 1850); de dagboekaantekening van 27 mei 1851; het gesprek op de brug en de visvrouw, die Coolsma ontleent aan Jans eigen *Volksmagazijn* van 1856 en aan het jubileumverslag van Heil des Volks; zijn twijfel waarom God niet meer sprak, die Pierson met Jans eigen zin weergeeft; de brief aan zijn gemeente van 7 februari 1869 (afgedrukt bij Coolsma).

Steunt op één biografie (Coolsma 1917, ingezien als scan op DBNL, deels via het lexicon van 1949): de gezondheid en Hengelo; het dienstmeisje en het woord "broodpredikant"; de Duitse jaren in Meurs, Barmen en Elberfeld; Heldrings tussenkomst bij het Amerika-plan; de groei van de Bijbellezing tot lokalen voor 200 en 250 mensen; de onderdompeling door Millard; de eerste preek in Eben-Haëzer op 10 april 1853; de bewaarschool van 17 juli 1855 en de zondagsscholen van 1861; de redenen voor het vertrek naar Londen; de reis langs zesentwintig instellingen; zijn ziekte in Haarlem, het adres Prinsengracht 256 en de toespraken van Huet en Holleman bij het graf. Zijn laatste woorden brengt Coolsma als overlevering ("men verhaalt"), zonder te zeggen wie ze doorgaf. De naam van de broeder op de brug (E. Kuiper) geeft Coolsma zelf als iets wat gezegd wordt.

Onbevestigd of betwist: de geboorteplaats Haarlem (één lexicon) en de sterfplaats Haarlem (het studentenregister); beide worden door de andere bronnen tegengesproken. Het jaar van vertrek naar Engeland is volgens de recensent van 1919 1865. De recensent noemt hem bij zijn dood 55; volgens de data was hij 54. Voor de stichting van de Vrije Evangelische Gemeente noemt het lexicon van 1949 27 april 1856. Dat lexicon steunt zelf op Coolsma, die 27 juli schrijft, en staat met die datum alleen; ik houd het voor een vergissing. Een dagbladbericht uit 1856 over de stichting heb ik niet gevonden. De recensent van 1919 plaatst de kerk aan de Oudezijds Achterburgwal; Coolsma noemt de Nieuwezijds Achterburgwal, de huidige Spuistraat, achter zijn woning aan de Bloemmarkt, wat bij de Nieuwezijds kant past. De overlijdensakte van Amsterdam (1869) staat niet in een doorzoekbare index; de overlijdensadvertentie bevestigt wel dag en plaats. Volgens die advertentie stierf hij "heden nacht, onverwacht". In de gescande tekst staat als leeftijd "bijna 56 jaren"; volgens zijn geboortedatum werd hij bijna 55.

Duiding: dat Jan de Liefde meer gist dan bouwer was, is het oordeel van de recensent van 1919, geen telling.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. S. Coolsma, J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst (1917), scan (DBNL)
2. Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland, deel 6 (1949), lemma Jan de Liefde (DBNL)
3. Doopsgezind lexicon, "Liefde, Jan de (1814-1869)" (dhkonline)
4. Album Academicum Universiteit van Amsterdam, J. de Liefde
5. Van den Branden en Frederiks, Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (DBNL)
6. De Beweging, jaargang 15 (1919), bespreking van Coolsma (DBNL)
7. Allard Pierson, Oudere tijdgenooten, hoofdstuk III (DBNL)
8. P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, Lust en Leering (DBNL)
9. Literatuur Zonder Leeftijd, jaargang 18 (2004) (DBNL)
10. Anthony Brummelkamp (1811-1888) (DBNL)
11. Documentatieblad Nederlandse Kerkgeschiedenis 2023, over Brummelkamp, Van Velzen en De Liefde (AUP)
12. K. ter Laan, Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid (DBNL)
13. At the Circulating Library, Jan de Liefde
14. Goudsbloemgracht (Wikipedia)
15. Stadsarchief Amsterdam, Bevolkingsregister 1851-1853, deel 325, blz. 193: Jan de Liefde, geb. Amsterdam 25 december 1814, letterkundige en predikant
16. S. Coolsma 1917, scan blz. 317-323 (ziekte, brief van 7 februari 1869, sterfbed, begrafenis) (DBNL)

17. Opregte Haarlemsche Courant, 10 december 1869, familieberichten: overlijdensadvertentie Jan de Liefde, Amsterdam 6 december 1869 (Delpher)
18. E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, Handboek christelijk Nederland (Kok, 2008), blz. 395 (Google Books)
19. De Bazuin, jaargang 4, nr. 40, 31 oktober 1856, blz. 2 (Delpher)

Jacqueline van der Waals: een stem uit vele

Amsterdam, 1894. In de Aula van de universiteit houdt professor Pierre Daniël Chantepie de la Saussaye een reeks voordrachten. De titel is "Zekerheid en Twijfel". Tussen de toehoorders zit de dochter van een hoogleraar natuurkunde, een vrouw van midden twintig. Ze heet Jacqueline van der Waals.

De professor brengt haar bij *Brand*, het toneelstuk van de Noorse schrijver Henrik Ibsen. Brand is een predikant die van zichzelf en van iedereen om hem heen alles vraagt, omdat hij wil wat God wil. Chantepie hoort bij de critici die het stuk verbijsterend vinden. Jacqueline zegt niets. Maar binnen in haar komt verzet op. Ze noemde dat later een "innerlijk tegensputteren", schrijft haar biograaf A.C.S. de Koe, een jaar na haar dood.

Ze heeft dat verzet ruim twintig jaar bij zich gedragen. Pas in 1915 schreef ze het op, in het tijdschrift Onze Eeuw. Ze noemde het daar haar "zwijgende tegenspraak". En ze schreef de zin die ze al die jaren had ingehouden: "Nu, ik was het dan eens met Brand." Ze geloofde dat Ibsen door de mond van zijn predikant de waarheid had gesproken, de waarheid "die God hem te spreken gaf".

Die stille vrouw in de Aula werd de dichteres die een naslagwerk later de belangrijkste protestantse dichteres van haar generatie noemde. Haar bundel *Laatste verzen*, geschreven op haar sterfbed, beleefde achttien drukken. Het lied *Wat de toekomst brengen moge* wordt in kerken nog gezongen. Wie haar gedichten leest, hoort een vrouw die eerlijk tegen God bleef praten, ook als ze Hem niet begreep. En die luisterde, tot het stil werd in haar.

Het begon in Den Haag, in het huis van een leraar.

Een timmermanszoon met een Nobelprijs

Jacqueline Elisabeth van der Waals werd geboren op 26 juni 1868 in 's-Gravenhage. Thuis heette ze Lien. Haar ouders lieten haar dopen in de Waalse kerk, de Franstalige protestantse gemeente van de stad. Dat staat in het Kritisch Lexicon; andere bronnen noemen het niet.

Haar vader was Johannes Diderik van der Waals, in Den Haag leraar en later directeur van de HBS. Hij was de zoon van een timmerman uit Leiden. Zijn ouders konden de middelbare school niet betalen, en hij werkte zich op van onderwijzer tot geleerde. In 1877 werd hij hoogleraar natuurkunde in Amsterdam. Het gezin verhuisde mee. Jacqueline was negen.

Haar vader zou wereldberoemd worden. In 1910 kreeg hij de Nobelprijs voor natuurkunde. De natuurkundige en historicus A.J. Kox noemt hem religieus ingesteld, al werd hij nooit lid van een kerk. Henk van der Ent, die haar verzamelde gedichten uitgaf, spreekt van een mystiek geloof dat in de Bijbel geworteld was. Reitsma beschrijft hem als een man die veel op zijn studeerkamer zat en op afstand bleef van zijn kinderen. Maar ze citeert ook een brief die hij in juli 1883 aan hen schreef. Hij begint met: "Nu beste, goede, lieve kinderen!" Het speet hem, schreef hij, dat hij hun leven niet zo aangenaam kon maken als hij wilde.

Er waren vier kinderen, drie meisjes en een jongen. Jacqueline was het tweede. De oudste zus heette Annie, de jongste Jo.

De voorkamer met de gesloten gordijnen

Haar moeder, Anna Magdalena Smit, had tuberculose. Ze stierf op 28 december 1881, vierendertig jaar oud, na zestien jaar huwelijk. De overlijdensakte staat in het register van Nieuwer-Amstel, de gemeente die toen aan Amsterdam grensde. Jacqueline was dertien.

Volgens Van der Ent stierf haar moeder verzoend met de dood en zeker van haar geloof. Het meisje heeft het gezien, en het maakte veel indruk op haar. Haar vader brak er bijna aan. Hij publiceerde ongeveer tien jaar lang niets.

Wat er in het huis gebeurde, beschrijven Reitsma, Van der Ent en Kox. Van 1881 tot 1902 bleven de gordijnen van de voorkamer dicht. In de leunstoel tegenover de werktafel van de vader stond het portret van zijn vrouw. Zijn leerling Kohnstamm schreef er later over: aan dat portret raken, of iets op die stoel leggen, "dat was heiligschennis".

Jacqueline werd volwassen in een huis waar het verdriet een eigen kamer had.

Een berg van 3300 meter

Een kwijnende dochter werd ze niet. Ze ging naar de HBS voor meisjes in Amsterdam. In 1887 haalde ze de akte voor het lager onderwijs, tien jaar later de middelbare akte geschiedenis. Ze studeerde voor een groot deel thuis. Ze leerde Noors, Deens en Italiaans, en volgens Van der Ent ook Zweeds. Ze verdiepte zich in filosofie en theologie.

Thuis was er veel aandacht voor literatuur, muziek en toneel. Ze kreeg pianoles, tekende en legde een herbarium aan. Ze tenniste,

schaatste, fietste en zwom. Op een oude foto staat ze in tenniskleding, met het racket in de hand, vlak voor de dichter Herman Gorter. Ze waren lid van dezelfde club. Meer dan een praatje over sport was er tussen hen niet, schrijft Reitsma.

In de zomer van 1896, ze was achtentwintig, beklom ze in Tirol een berg van bijna 3300 meter.

Gerard van Eckeren schreef bij haar dood dat ze het aardse leven liefhad en het bleef liefhebben. Haar natuurgedichten gaan over vogels, de maand maart, een geitenweitje. Ze keek goed naar wat God gemaakt had, en ze genoot ervan.

"Ik was het eens met Brand!"

Terug naar die vraag uit 1894. Waarom raakte die harde predikant haar zo?

In haar artikel uit 1915 legt ze het uit. Brand vraagt van mensen dat ze willen wat God wil, ook als dat tot een nederlaag leidt. Zijn God lijkt hard. Ze geloofde dat het een God van liefde is, en dat genade pas komt als de eigen wil zich helemaal heeft overgegeven. Ze gaf ook eerlijk toe waarom ze er zo zeker van was: haar instemming rustte op "persoonlijke sympathie". Die wilde ze niet verdedigen. Ze wilde alleen laten zien dat Ibsen zelf aan de kant van zijn held stond.

Wat haar in 1915 de pen in de hand gaf, was een nieuwe reeks lezingen. In 1912 sprak professor Van Dijk in Amsterdam over *Brand*. Die lezingen wekten wat al die tijd had gesluimerd, schreef ze. In 1919 kwam ze er nog eens op terug, met een stuk over de brieven van Ibsen. Na haar dood vatte een schrijver in Onze Eeuw het samen in haar eigen uitroep: "Ik was het eens met Brand!"

Ze was een plichtsmens. In haar notitieboek staat op 3 februari 1899: "Rusten is tegenwoordig geen ontspanning maar plicht." Het Kritisch Lexicon vat haar ideaal samen als overgave aan God en het doen van je plicht. Ze las de middeleeuwse mystici, zoals Hadewych, Ruusbroec, Eckhart en Thomas a Kempis. In een essay met de titel "Zijn of doen" ging ze in tegen Eckhart, die het zijn boven het doen stelde.

Herken je dat? Je hoort iets in de kerk of uit de mond van iemand die je respecteert, en iets in je zegt: zo is het niet. Je zegt het niet hardop. Je bent er nog niet zeker van, of je hebt de woorden nog niet. Jacqueline wachtte ruim twintig jaar voor ze opschreef wat ze vond.

Een stem uit vele

Ze schreef al jong. Volgens Reitsma stuurde ze eerst een paar gedichten onder de initialen E.V. naar Albert Verwey, een van de bekende dichters van die tijd. Ze kwamen afgekeurd terug, met een kort briefje. Een andere bron voor dit verhaal heb ik niet gevonden.

Op 31 januari 1899 schreef ze in haar notitieboek over het gevoel miskend te worden. Dat was niet waar, schreef ze. Hooguit was ze incognito. "Ik zou niet miskend willen zijn." Haar biograaf De Koe spreekt van een sterke behoefte aan geestelijk incognito. Haar geloof was het diepste en meest persoonlijke wat ze had, en daarom viel het haar zwaar het te laten zien.

In 1900 verscheen haar eerste bundel, *Verzen*, bij uitgeverij Bohn in Haarlem. Op het titelblad stond geen naam. Er stond U.E.V., de afkorting van *Una ex Vocibus*. Zo noemde ze zichzelf, met de zelfkennis van de bescheidenheid, schreef Van Eckeren. Hij vertaalde het als "een stem uit vele".

Ze wilde spreken zonder op de voorgrond te staan. In een sonnet uit *Nieuwe verzen* schreef ze over zichzelf: "Ik weet wel, dat ik trotsch ben." De schrijver in Onze Eeuw zag het na haar dood zo: haar deemoed kwam voort uit die trots. Ook haar humor viel hem op, een beheerst spel met ernst.

Chantepie de la Saussaye, de man met wie ze het in 1894 stilletjes oneens was, volgde haar werk al jaren met grote belangstelling. Bij hem thuis ontmoette ze de redactie van Onze Eeuw. Daar ontmoette ze ook dominee G.F. Haspels. Hij had al snel door dat zij de dichteres van U.E.V. was. Volgens De Koe was het zijn invloed die haar overhaalde om onder haar eigen naam te publiceren. Haar tweede bundel, *Nieuwe verzen*, verscheen in 1909 met Jacqueline E. van der Waals op de voorkant.

Een dubbel leven

Ondertussen gaf ze les in geschiedenis. Eerst op Middenbosch, een school voor meisjes in Doorn. Over de jaren verschillen de bronnen. De Koe noemt 1901 tot 1904, en het Digitaal Vrouwenlexicon van het Huygens Instituut ook. Ze was maar een deel van de week in Doorn en bleef in Amsterdam wonen. Hij spreekt van een dubbel leven, tussen school en het huis in Amsterdam, tussen lesgeven en haar eigen studie en gedichten. In 1904 koos ze volgens hem voor studie en schrijven. Het Kritisch Lexicon en Van der Ent noemen Doorn van 1900 tot 1908. Van 1908 tot 1917 gaf ze geschiedenislessen op Het Kopje in Bloemendaal; het Vrouwenlexicon spreekt van enkele lessen. Vanaf 1917 gaf ze les aan de School voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam.

In Amsterdam werkte ze mee in de Vereniging voor Christelijke Maatschappelijke Arbeid, het Koning Willemshuis. Het Kritisch Lexicon noemt haar bestuurslid. De Standaard schreef bij haar dood dat ze jarenlang waarnemend secretaresse van het Koning

Willemshuis was geweest, met vooral belangstelling voor het jeugdwerk. Het Vrouwenlexicon schrijft dat ze zich via die vereniging inzette voor de strijd tegen drankmisbruik en voor de zorg voor ouderen. Dat ze studiegroepen voor vrouwen leidde, staat alleen in het Kritisch Lexicon.

Ze bleef schrijven. In 1903 verscheen een stuk met de titel "Die twijfelt aan eigen twijfel". Twijfel was voor haar geen eindpunt. Je kon ook aan je twijfel twijfelen. In 1906 kwam haar enige roman, *Noortje Velt*, eerst in afleveringen in Onze Eeuw, een jaar later als boek. Sommige naslagwerken zien er veel van haarzelf in. De Koe waarschuwde er juist voor om in het boek naar haar leven te zoeken.

Ze vertaalde ook, onder meer een boek over mystiek van de Deen Edvard Lehmann en verhalen over dorpsdominees. In 1918 verscheen haar bundel *Iris*.

Waarmede moet het zout gezouten?

Wie haar gedichten in volgorde leest, ziet geen rechte lijn omhoog. Van der Ent beschrijft verschillende fasen. Er was overgave en er was opstandigheid. Er was vertrouwen in de God van het Oude Testament, en er was de omgang met een verborgen God.

Reitsma schrijft dat ze haar hele leven trouw bleef aan het protestantse geloof van haar jeugd. Allebei waar. Ze bleef, en ze worstelde. In *Nieuwe verzen* staat een gedicht met de titel "Bitterheid", dat eindigt bij haar ongeloof, voor God neergelegd. In hetzelfde boek staat een sonnet dat begint met de regel "Toen ik mijn twijfel had tot rust gebracht". Een ander sonnet zegt dat ze haar zonde moe is, en haar berouw erbij.

In 1920 stonden in Onze Eeuw een paar nieuwe gedichten van haar. Een ervan heet "Avond op het balcon". Ze zit buiten in de ondergaande zon en ruikt lindebloesem en hooi. Een boerenwagen komt

voorbij. Eerst hoort ze het rollen en het zingen, dan luid gelach, dan de schelle lach van een vrouw. Ze voelt geen vaste grond meer onder haar voeten. Later, binnen aan tafel, stelt ze een vraag:

"Waarmede moet het zout gezouten, / Dat smakeloos geworden is?"

Ze kende die vraag uit de woorden van Jezus. *U bent het zout van de aarde; maar als het zout zijn smaak verloren heeft, waarmee zal het gezouten worden?* (Mattheüs 5:13). Daarna gaat het gesprek aan tafel over de plannen voor morgen. Er komt geen antwoord. De vraag blijft hangen boven een gewone avond.

Ze was een christelijke dichteres, gelezen door christelijke lezers. Ze had alleen zekerheid kunnen opschrijven. Ze schreef op wat ze zag en hoorde, ook toen het haar zelf verontrustte.

In 1921 verscheen haar studie over de Deense denker Søren Kierkegaard. Ze zag in hem een groot kunstenaar. Volgens Reitsma gaf zijn denken vorm aan hoe zij zelf naar leven en dichten keek.

Zomer 1921

In 1920 besloot ze op zichzelf te gaan wonen. Ze was over de vijftig en zou het huis van haar vader verlaten. In diezelfde tijd kreeg ze last van haar maag, schrijft Reitsma. In de zomer van 1921 werd vastgesteld wat het was: maagkanker. De ziekte was al zo ver dat een operatie geen zin meer had. Ze was drieënvijftig.

Twee bronnen vermelden dat ze pijnstillers weigerde. Waarom, zeggen ze niet. Ik ga er ook niet naar raden.

Wat ze wel deed, staat in haar laatste bundel. Ze bleef schrijven. Een van haar laatste gedichten dicteerde ze vanuit bed. Er zitten gedichten bij over de seizoenen, over vogels, over een rozenboompje. Er zijn gedichten voor mensen die ze had verloren. Een ervan heet "In Memoriam P.D. Ch. d.l.S.". De initialen wijzen naar Chantepie de

la Saussaye, de professor uit de Aula. Het gedicht telt acht regels en begint zo: "Ik ween om woorden, die onuitgesproken bleven". Ze had hem willen troosten in zijn leed, schrijft ze, en hem willen bedanken voor wat hij was en voor haar deed. Ze heeft het nooit gezegd of opgeschreven, uit schroom voor het grote woord. Nu hij er niet meer is, huilt ze om alles wat ze verzweeg en wat hij niet weet.

En er zijn gedichten over haar eigen sterven. Het Kritisch Lexicon telt er negen. In "Sinds ik het weet" schrijft ze dat de mensen om haar heen het boze woord angstvallig vermijden. Maar zij merkt dat alles voller en zoeter is geworden. De lucht geurt. Vreemden en vrienden groet ze warmer dan vroeger. En dan, midden in de drukte van een gewone dag:

"Gevoel ik plots Gods glimlach over mij."

Toen Gij tot mij spraakt

Het gedicht "Moritura te salutat" heeft een Latijnse titel: zij die gaat sterven, groet u. Het is een gebed. Ze vraagt God of deze weg, die Zijn weg is, ook de hare is. Ze weet het niet. Dan schrijft ze:

"Al mijn wenschen en begeerten zwegen, / Toen Gij tot mij spraakt, ik sprak niet tegen,"

Ze vraagt niet naar het verdriet van haar eigen hart. Ze bidt dat het amen van haar dagen door geen klacht wordt geschaad.

Ik schrijf al jaren over wat het betekent om de stem van God te horen. Hier ligt een vrouw van drieënvijftig met kanker. Ze schrijft over geen wonder en geen genezing. Ze schrijft dat God sprak en dat het in haar stil werd. De vrouw die in 1894 innerlijk tegensputterde, sputtert niet meer. Haar vragen zijn niet allemaal beantwoord. Ze heeft ze neergelegd bij Iemand die ze vertrouwde.

In een ander gedicht uit de bundel, "Gods tegenwoordigheid", denkt ze na over iets vreemds. Als ze God het sterkst om zich heen voelt, lijkt ze Hem het minst te bezitten. En als ze Hem mist als een verre vriend, voelt ze zich het gelukkigst in Zijn liefde. Dan vraagt ze: "Moet niet, wie God ziet, sterven?" Ze vraagt God haar dan maar te laten sterven. Om de hemel was het haar nooit te doen geweest:

"Zoo laat mij sterven, mijn God, wanneer heb ik ooit naar Uw eeuwige zaligheid gevraagd?"

Wat zou jij vragen, als je wist dat je niet lang meer had? Meer tijd? Antwoorden? Jacqueline wilde God zien.

Moeder

Midden in de bundel staat een gedicht met de titel "Moeder". De spreekster stelt zich voor dat ze na de dood wakker wordt en haar moeder terugziet, na een lange scheiding. Mag ze dan als een kind voor haar knielen,

"Met mijn hoofd in uwen schoot?..."

En wat zal haar moeder zeggen? Het gedicht eindigt met een vraag:

"Als ge uw jonge, blanke hand zult leggen / Op dit oude, grijze haar?"

Ze noemt geen naam en geen jaartal. Maar de moeder in het gedicht heeft een jonge hand, en de dochter grijs haar. Anna Smit werd vierendertig. Haar dochter schreef dit veertig jaar later, op haar ziekbed.

29 april 1922

Ze overleed op 29 april 1922 in Amsterdam, drieënvijftig jaar oud. De rouwadvertentie in de Nieuwe Rotterdamsche Courant draagt die datum en het adres P.C. Hooftstraat 177. Haar vader, haar zus-

sen en haar broer met zijn gezin ondertekenden. Ze vroegen om geen bloemen. Van Eckeren schreef in zijn in memoriam over een moordende kwaal die haar krachten snel had gesloopt. Haar vader overleefde haar. Hij stierf het jaar daarop.

Op woensdag 3 mei 1922 werd ze begraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam, aan een van de hoofdlanen. De kranten van die dagen beschrijven het. Er was een kleine kring van vrienden en vriendinnen. Op de baar lagen twee kransen en een tuil witte seringen met rozen. Ze had zelf gevraagd dat er aan het graf niet over haar gesproken zou worden. Alleen dominee A.K. Kuiper, doopsgezind predikant, zei een paar woorden en las Psalm 103. Daarna bedankte haar broer voor het meeleven tijdens haar ziekte. Ook bij haar eigen begrafenis bleef ze incognito.

Het graf bestaat niet meer, schrijft Van der Ent.

Nog in 1922 gaf uitgeverij De Waelburgh in Blaricum *Laatste verzen* uit. Half juni besprak De Standaard de bundel al. Een jaar later volgde de tweede druk, gezet in de Plantijn, met een vignet in hout gesneden door Hélène Wolff. Twee dichters schreven een gedicht voor haar in Onze Eeuw. Martien Beversluis schreef "Bloesemboom", bij de gedachtenis aan haar. Herman Middendorp had haar nooit ontmoet. Na het lezen van de bundel schreef hij over een vrouw die haar einde aannam zoals God het wilde.

De bundel bleef gelezen worden. In 1940 was de negende druk er, in 1950 de dertiende. In 1984 verscheen de achttiende, met een inleiding van Van der Ent. De bloemlezing *Gebroken kleuren* uit 1939 haalde negentien drukken. De dichter Martinus Nijhoff schreef over haar werk: "In zuiver water ziet men de bodem."

Ze schreef en vertaalde ook kerkliederen. Volgens Reitsma staan er vier door haar bewerkte gezangen in het Liedboek voor de Kerken. *Wat de toekomst brengen moge* is van haar eigen hand. Een commissie

van de Nederlandsche Protestantenbond vroeg haar om liedteksten voor een nieuwe bundel. Ze leverde vijf vertalingen en drie eigen teksten. Dit lied was er een van, en het verscheen in 1920 in de *Vervolgbundel van de Godsdienstige Liederen*. Het tweede couplet grijpt terug op wat Jezus tegen Thomas zei: *zalig zijn zij die niet gezien zullen hebben en toch zullen geloven* (Johannes 20:29). In het Liedboek voor de Kerken was het gezang 293, in het Liedboek van 2013 is het nummer 913. Korteweg en Salverda schreven in 1986 dat het nog gezongen wordt. In 2021 stond in een gespreksgids van de Open Deur dat het lied al ruim honderd jaar een plek heeft in christelijke liedbundels.

Het dennenboschje en de rozen

Een van de laatste gedichten in de bundel heet "Annunciatie". Het woord betekent aankondiging, zoals de engel aan Maria een boodschap bracht. Bij Jacqueline is de bezoeker de Dood.

Het is avond. Ze hoort een voetstap op het pad. De Dood komt binnen, verlegen, als een jongen die zich schaamt. Misschien komt hij wat laat en ongelegen, zegt hij, maar God heeft hem gestuurd. Ze zet hem eten en wijn voor. Hij kijkt peinzend voor zich uit, niet naar haar. Heeft ze niet net een huis gebouwd waar ze bijna in wil trekken? Zou ze haar taak van God niet pas later ontdekken, als ze haar eigen leven ging leven?

Ze glimlacht. Hij hoeft het niet over haar plannen te hebben, zegt ze. Hij moet zeggen wat de Meester wil. Dan geeft hij haar een teken, waarmee hij haar tot de zijnen wijdt.

Ze brengt hem nog een eindje weg. In het avondrood ziet ze hem de heide in gaan. Op de terugweg zegt ze niets over hem, geen goed woord en geen kwaad woord.

"Maar 't dennenboschje geurde, en de rozen, / En 'k had het leven nooit zoo lief gehad."

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 26 juni 1868 in 's-Gravenhage; vader J.D. van der Waals, hoogleraar in Amsterdam vanaf 1877 en Nobelprijswinnaar in 1910; verhuizing naar Amsterdam in 1877; vader zoon van een timmerman (Dictionary of Scientific Biography; ook Reitsma); de dood van haar moeder aan tuberculose, op 28 december 1881 in Nieuwer-Amstel, toen Jacqueline dertien was (overlijdensakte via Open Archieven; ook Kritisch Lexicon, Van der Ent en Vrouwenlexicon); de gesloten voorkamer met het portret van 1881 tot 1902 (Reitsma en Van der Ent, naar Kohnstamm; ook Kox); haar werk bij het Koning Willemshuis (Kritisch Lexicon, Vrouwenlexicon en De Standaard van 2 mei 1922, die haar waarnemend secretaresse noemt); de akten lager onderwijs (1887) en MO geschiedenis; haar talenkennis en sportiviteit; de Aula-voordrachten van Chantepie de la Saussaye in 1894 en haar artikelen over Ibsens *Brand* (1915, 1919); het debuut *Verzen* (1900) onder het pseudoniem U.E.V.; de rol van Chantepie en ds. Haspels bij de overstap naar haar eigen naam; *Noortje Velt*, *Nieuwe verzen* (1909), *Iris* (1918) en de Kierkegaard-studie (1921); lerares in Doorn, Bloemendaal (1908-1917) en daarna aan de School voor Maatschappelijk Werk in Amsterdam; haar strijd tussen twijfel en geloof in haar poëzie; maagkanker (1921) en het weigeren van pijnstillers; overlijden op 29 april 1922 in Amsterdam (rouwadvertentie van de familie in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 1 mei 1922; ook Kritisch Lexicon, Van Bork en Verkruijsse, Reitsma, Vrouwenlexicon, Liedboekcompendium) en begrafenis op 3 mei 1922 op de Nieuwe Oosterbegraafplaats, met alleen een kort woord van ds. A.K. Kuiper en Psalm 103 (De Standaard en Algemeen Handelsblad van 3 mei, De Amsterdammer van 4 mei 1922; ook Vrouwenlexicon); de tekst van

het "In Memoriam P.D. Ch. d.l.S." (Laatste verzen, p. 16); *Laatste verzen* in 1922 en de vele herdrukken; *Wat de toekomst brengen moge* als eigen tekst, geschreven op verzoek van de Nederlandsche Protestantenbond en voor het eerst gedrukt in 1920 (Liedboekcompendium), later gezang 293 in het Liedboek voor de Kerken en nummer 913 in het Liedboek van 2013.

Alleen uit eigen getuigenis: het "innerlijk tegensputteren" (via De Koe) en de "zwijgende tegenspraak" en haar instemming met Brand (haar eigen artikel van 1915); de notities van 31 januari en 3 februari 1899 (via Reitsma); de brief van haar vader uit 1883 (via Reitsma); alles wat in de gedichten staat over haar innerlijk leven, haar moeder en haar sterven.

Onbevestigd: de doop in de Waalse kerk en de studiegroepen voor vrouwen (elk alleen het Kritisch Lexicon; een doopinschrijving heb ik in de doorzoekbare archieven niet gevonden); het woord bestuurslid bij het Koning Willemshuis (Kritisch Lexicon; De Standaard spreekt van waarnemend secretaresse); de afwijzing door Albert Verwey, de tennisfoto met Gorter, de bergtocht van 1896, het besluit in 1920 op zichzelf te gaan wonen en het gedicteerde gedicht (alleen Reitsma); het beeld van haar vader als afstandelijk (alleen Reitsma) en als mystiek gelovig (alleen Van der Ent; Kox noemt hem religieus ingesteld zonder kerklidmaatschap); de precieze jaren in Doorn (1901-1904 volgens De Koe en het Vrouwenlexicon, 1900-1908 volgens Van der Ent); dat het graf verdwenen is (alleen Van der Ent). Reitsma schrijft dat Jacqueline twaalf was toen haar moeder stierf; de akte van 28 december 1881 maakt dat dertien. De inleiding van Van der Ent bij de Verzamelde gedichten (2017) noemt 2 april 1922 als sterfdag; de rouwadvertentie en de krantenberichten van die week laten zien dat het 29 april was. De overlijdensakte van Jacqueline zelf heb ik niet ingezien.

Duiding: dat het "In Memoriam P.D. Ch. d.l.S." aan Chantepie de la Saussaye is gewijd, is een afleiding uit de initialen, versterkt door wat De Koe over hun band schrijft. Het gedicht zelf noemt geen naam. Het spreekt van dank en van woorden die ze nooit uitsprak, en dat past bij wat De Koe vertelt. Het gedicht "Moeder" noemt geen naam; dat het over haar eigen moeder gaat, is een lezing die de jonge hand en het grijze haar nahelpen, maar die zij zelf nergens uitspreekt.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. A.C.S. de Koe, levensbericht Jacqueline E. van der Waals, Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1923
2. Henk van der Ent, Jacqueline E. van der Waals, Kritisch Lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur
3. Henk van der Ent, inleiding bij Verzamelde gedichten (Kok, 2017), fragment
4. Anneke Reitsma, "Ik kan niet anders dan mijzelf belijden", Bzzlletin 1985
5. Van Bork en Verkruijsse, Nederlandse en Vlaamse auteurs (1985)
6. Gerard van Eckeren, "Jacqueline E. v.d. Waals †", Den Gulden Winckel 1922
7. Onze Eeuw, jaargang 22 (1922), over het werk van Jacqueline van der Waals
8. Martien Beversluis, "Bloesemboom", Onze Eeuw 1922
9. Herman Middendorp, "Jacqueline van der Waals †", Onze Eeuw 1923
10. Jacqueline E. van der Waals, "Ibsen's Brand", Onze Eeuw 1915
11. Verzen van Jacqueline E. van der Waals, Onze Eeuw 1920
12. Nieuwe verzen (1909), colofon en inhoud (DBNL)
13. Laatste verzen, colofon en inhoud (DBNL)
14. Laatste verzen: "Sinds ik het weet"

15. Laatste verzen: “Moeder”
16. Laatste verzen: “Moritura te salutat”
17. Laatste verzen: “Annunciatie”
18. Laatste verzen: “Gods tegenwoordigheid”
19. Ter Laan, Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid
20. Shewrote (Radboud Universiteit), Jacqueline van der Waals
21. Korteweg en Salverda, ’t Is vol van schatten hier (1986)
22. Musicanet, Wat de toekomst brengen moge (LvdK 293)
23. Radio Bloemendaal, liturgie Avond der Kerken 11 juli 2022 (LvdK 293)
24. Gesprekshandreiking Open Deur, september 2021
25. Poëziecentrum Nederland, bibliografie Jacqueline van der Waals
26. DBNL, auteurspagina Jacqueline van der Waals
27. Mattheüs 5:13, Herziene Statenvertaling
28. Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland (Huygens Instituut), Waals, Jacqueline Elisabeth van der (1868-1922)
29. Liedboekcompendium, Jacqueline van der Waals (Christa Hijink)
30. Liedboekcompendium, Wat de toekomst brengen moge, Liedboek 913 (Jan Smelik)
31. A.J. Kox, J.D. van der Waals, in Van Stevin tot Lorentz (DBNL)
32. J.A. Prins, Van der Waals, Johannes Diderik, Complete Dictionary of Scientific Biography (Encyclopedia.com)
33. Johannes 20:29, Herziene Statenvertaling
34. Laatste verzen: “In Memoriam P.D. Ch. d.l. S.” (DBNL)
35. Familiebericht overlijden Jacqueline Elisabeth van der Waals, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 1 mei 1922 (Delpher)
36. “Begrafenis Jacq. v. d. Waals”, De Standaard, 3 mei 1922 (Delpher)
37. “Begrafenis Jacqueline E. van der Waals”, Algemeen Handelsblad, 3 mei 1922 (Delpher)

38. “Kunst en Wetenschap”, De Amsterdammer, 4 mei 1922 (Delpher)
39. “Letteren en Kunst. Jacqueline van der Waals”, De Standaard, 2 mei 1922 (Delpher)
40. “Jacqueline van der Waals”, De Standaard, 14 juni 1922 (Delpher)
41. Overlijdensakte Anna Magdalena Smit, Nieuwer-Amstel, 28 december 1881 (Noord-Hollands Archief via Open Archieven)
42. Huwelijksakte J.D. van der Waals en A.M. Smit, Leiden, 27 september 1865 (Erfgoed Leiden via Open Archieven)

Nicolette Bruining: de dominee in de verte

In 1941 mochten de Joodse leerlingen van het 2de Stedelijk Gymnasium in Den Haag niet meer naar school komen. De Duitse bezetter had het zo bepaald. Een van hun docenten was een ongetrouwde vrouw van vierenvijftig, doctor in de theologie, die er Hebreeuws gaf. Ze liet het er niet bij.

Ze weigerde op die school nog langer les te geven. Zo staat het in het dossier van Yad Vashem, en de Stichting Jacoba van Tongeren schrijft hetzelfde. De lessen gingen door, in haar eigen huis. En een van de meisjes die daar Hebreeuws leerde, Elisabeth Waisvisz, zou de oorlog overleven, met hulp van deze lerares.

Haar naam was Nicolette Bruining. Half Nederland kende haar stem. Ze had in 1926 de VPRO mee opgericht, de Vrijzinnig Protestantsche Radio-Omroep, en was er dertig jaar voorzitter van. Ze preekte door de radio, omdat de kerk haar als vrouw geen kansel gaf. Bijna dertig jaar na haar dood eerde Israël haar als Rechtvaardige onder de Volkeren.

Ze was vrijzinnig. Haar geloof was anders dan dat van de meeste mensen in dit boek, en anders dan het mijne. Ik wil haar laten zien

zoals ze was. Haar verhaal begint in een pastorie in de kop van Noord-Holland.

"Al deze boeken wil ik later lezen"

Nicolette Adriana Bruining werd geboren op 27 augustus 1886 in de pastorie van Stompetoren, in de gemeente Oterleek. Ze was het enige kind van Albert Bruining en Alida Helena Elisabeth Huijgens. Haar vader was hervormd predikant, van de moderne richting.

Toen ze drieënzeventig was, in 1959, vertelde ze aan Het Parool een herinnering uit die pastorie. Als klein meisje stond ze voor de boekenkast van haar vader en zei: "Al deze boeken wil ik later lezen." Freda Dröes, die in 1991 een studie over haar schreef, haalt het interview aan.

In 1900 werd Albert Bruining hoogleraar theologie in Amsterdam. Het gezin verhuisde naar de stad. Nicolette ging naar het Barlaeus-gymnasium, waar jongens en meisjes samen in de klas zaten. Na haar eindexamen koos ze voor de studie van haar vader.

Drie verzoeken aan de synode

In 1908 begon ze aan de studie theologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze was een van de eerste vrouwen die dat deden. Ze werd lid van de studentenvereniging en zat in een studentenbestuur.

Een jaar later, in 1909, deed ze samen met twee medestudentes, Constance Gerlings en Annette Vogelsang, een verzoek aan de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ze vroegen of ze de kerkelijke examens mochten afleggen. Wie die examens haalde, kon predikant worden. Vrouwen werden niet toegelaten. In 1910 en 1911 herhaalden de drie hun verzoek. Er kwam geen ja.

Intussen studeerde ze gewoon door. Op 11 juni 1911 deed ze haar kandidaatsexamen, "geheel volgens de regels", zoals Dröes het droog opschrijft. In 1912 hield ze op met het aandringen bij de synode. Gerlings en Vogelsang gingen door. Alleen bij de doopsgezinden konden vrouwen in die jaren voorganger worden.

Ik heb me afgevraagd hoe het is om drie keer dezelfde vraag te stellen en drie keer nee te horen. Over wat ze daarbij voelde, zwijgen de bronnen. Wat ze daarna deed, staat er wel. Ze zocht een andere weg.

Een proefschrift over ervaring

Het doctoraal volgde op 4 oktober 1913. Op 26 mei 1916 promoveerde ze, met haar eigen vader als promotor. Ze was de tweede vrouw in Nederland die in de theologie promoveerde. De eerste was Constance Gerlings, een van de twee medestudentes met wie ze in 1909 naar de synode was gestapt.

Haar proefschrift ging over Franz Hermann Reinhold von Frank, een Duitse lutherse theoloog uit Erlangen. Frank bouwde zijn theologie op de ervaring van de gelovige. Wie tot geloof komt, weet zich zeker van God, en uit die zekerheid leidde hij de hele leer af.

Nicolette was het daar niet mee eens. Ze vond dat Frank zijn eigen ervaring niet echt onderzocht. Hij vulde die ervaring volgens haar al bij voorbaat met wat de kerkelijke leer zei. Zo beschreef zijn theologie wat er in zijn eigen geloof leefde, zonder het te toetsen. Ze vond ook dat hij te weinig ruimte gaf aan het historisch onderzoek van de Bijbel.

Ze was dertig en stelde liever eerst vragen voordat ze iets aannam. Dröes zette haar later in de titel van haar studie neer als een "kritisch" theologe, met aanhalingstekens.

Twee dagen per week in Den Haag

Al in 1912 had ze werk gevonden. Ze werd docente godsdienst aan de kweekschool van het Haagsch Genootschap aan de Anthony Duyckstraat, een opleiding voor onderwijzers met een vrijzinnig protestantse inslag. Ze gaf er twee dagen per week les en zou tot 1950 aan die school verbonden blijven. Aan het 2de Stedelijk Gymnasium in de Johannes Bildersstraat, het latere Maerlant Lyceum, gaf ze Hebreeuws aan de twee hoogste klassen.

Ze trouwde niet. Ze woonde bij haar ouders, en toen haar vader met emeritaat ging, verhuisde ze met hen mee naar Den Haag, naar Kanaalweg 20 aan de kant van Scheveningen. Haar vader overleed in 1919. Vier jaar later gaf zij zijn verzamelde studies uit. In hetzelfde jaar, 1923, verscheen haar eigen boek *Geestelijke stroomingen*, over de levensbeschouwingen van haar tijd. Ze bleef bij haar moeder wonen tot die in 1932 stierf.

Ondertussen preekte ze. Vrijzinnig hervormde afdelingen en gemeenten van de Nederlandsche Protestanten Bond nodigden haar uit als voorganger. Een eigen gemeente kreeg ze nooit. Wel zag ze ruimte buiten de gemeente. In 1926 schreef ze dat er een breed werkveld lag voor theologiestudenten die geen predikant wilden worden.

Een neef met een radiotoestel

Haar eerste kennismaking met de radio was een proef in de natuurkundeles van de kweekschool, rond 1917 of 1918. Zo staat het in het Digitaal Vrouwenlexicon. Wat daar door een koptelefoon kraakte, liet haar niet meer los.

In 1923 werd de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme opgericht, op 6 oktober, op initiatief van hoogleraar K.H. Roessingh. Nicolette werd de secretaris. Ze was zevenendertig. Volgens

het Vrouwenlexicon en de Stichting Joods Erfgoed Den Haag werkte ze dat jaar al mee aan een proefuitzending, samen met een theologiestudent, E.D. Spelberg.

Hoe het verder ging, is in de kranten van die jaren te volgen. In juli 1924 praatte de Centrale Commissie over de vraag of radiopreken wel gewenst waren. Die winter zou er een proef komen. Op 31 oktober 1924, Hervormingsdag, zond de Hilversumsche Draadlooze Omroep de eerste preek van de commissie uit, gehouden door professor Heering uit Leiden. Nicolette schreef daarna in het blad De Hervorming over de brieven die uit het hele land binnenkwamen. Hele families hadden om de luidspreker gezeten. Een streng gereformeerde elektricien in Den Haag had het de mooiste hervormingspreek genoemd die hij ooit had gehoord.

In de zomer van 1925 besloot de Centrale Commissie tot een vaste commissie voor radiopreken. Het VPRO-artikel en de Stichting Joods Erfgoed noemen voor die commissie 1924, het jaar van de eerste preek. Het Biografisch Woordenboek en Dröes houden het op 1925, en de krantenverslagen geven hun gelijk. In november 1925 meldde het Algemeen Handelsblad wie erin zaten. Nicolette was voorzitster, dominee J.P. de Graaff uit Naaldwijk secretaris, en Spelberg een van de leden. Volgens het Vrouwenlexicon deed de commissie proefuitzendingen vanuit de Javastraat in Den Haag. Nicolette zat ook in de staatscommissies die moesten bepalen hoe de radio in Nederland geregeld zou worden, vanaf oktober 1925 namens de Centrale Commissie.

Jaren later vertelde ze met spot door de microfoon waarom Spelberg in dat eerste comité was gekomen. Hij had een neef met een radiotoestel. Zo staat het in een artikel dat de VPRO in 2016 over haar publiceerde.

Op 29 mei 1926 werd de commissie een vereniging: de VPRO. Nicolette Bruining werd de eerste voorzitter, Spelberg de secretaris. Ze zouden dertig jaar samenwerken. Bij het jubileum van 1956 haalde ze het begin nog eens op: een middag in de doopsgezinde kerk in Amsterdam, waar de eerste achttien leden zich meldden. Bij het zendtijdenbesluit van 15 mei 1930 kreeg de VPRO een kleine plaats in het omroepbestel.

Ze had liever iets anders gezien. Ze droomde van één nationale omroep, waarin alle geestelijke stromingen naar verhouding aan het woord kwamen. Ze legde zich neer bij een omroep per zuil, maar tevreden werd ze er nooit mee.

"Wij gelooven aan den machtigen God"

Dit is een boek over geloof, dus ik wil eerlijk vertellen wat zij geloofde.

Nicolette Bruining zag het vrijzinnig protestantisme als een open stroming, die zichzelf steeds vernieuwt en in een snel veranderende wereld zoekt naar de grote waarheden van het leven. Zo vat het Digitaal Vrouwenlexicon haar overtuiging samen.

In *Geestelijke stroomingen* schreef ze in 1923: "Wij gelooven aan den machtigen God." Een God die de wereld naar Zijn doel leidt. Elders noemt ze Hem de Grond van ons bestaan, of de Leider en Schepper van de wereld. Ze vond het geloof in de ziel van de mens aannemelijk. Godsdienst was voor haar het besef van de band met de geestelijke wereld. Mystiek omschreef ze als een directe vereniging met God.

In 1929 sprak ze in een VPRO-radiocursus over onsterfelijkheid, in een reeks die heette *Wat gelooven en denken Vrijzinnig Protestanten*. Dröes plaatst die bijdrage in een tijd waarin de belangstelling voor geesten en voor wat na de dood komt groeide, in de plaats van het

oude geloof in onsterfelijkheid. Wat Nicolette zelf over het leven na de dood dacht, heb ik in de bronnen niet precies teruggevonden.

Freda Dröes, die haar werk grondig las, merkte op dat ze God nooit Vader noemde. Ook moederlijke beelden voor God vermeed ze. Over Christus sprak ze volgens Dröes niet. Het doel van mens en wereld zag ze als groei naar volmaaktheid, waar mensen zelf aan meewerken, en minder als verlossing. Zo leest Dröes haar werk. Nicolette heeft het zelf nergens zo samengevat. In het VPRO-artikel van 2016 wordt Dröes aangehaald met de woorden dat zij godsdienst boven christendom plaatste.

Ze wilde ook de mensen buiten de kerk serieus nemen. Wie God zocht buiten de sacramenten en de kerkdiensten om, mocht je volgens haar niet negeren. Haar radiotoespraken richtten zich vooral op mensen aan de rand van de kerk of erbuiten.

Spelberg schreef na haar dood dat ze de moderne geloofsovertuiging doorgaf "met heel haar hart". Leni van Reijendam-Beek, die over de eerste vrouwelijke voorgangers schreef, zag haar kracht in "een diep géestelijk leven gecombineerd met enorme organisatorische begaafdheid".

Ik geloof anders. Voor mij is Jezus het hart van alles wat God over Zichzelf laat horen. Ik leg haar woorden naast de mijne en laat het verschil staan. Wat ze deed toen haar leerlingen werden weggestuurd, komt verderop.

Gebak is te duur voor de VPRO

Wie haar meemaakte, vergat haar niet. Ze was gedisciplineerd en werkte in een tempo waar medewerkers wanhopig van werden. Ze was open, eerlijk en direct, zonder fanatiek te zijn. Ze had humor. Iedereen noemde haar mejuffrouw Bruining, en ze had nauw con-

tact met haar luisteraars. In de omroepwereld kreeg ze de bijnaam de Golda Meir van de vrijzinnigheid.

Ze schreef stukken in het programmablad *Vrije Geluiden*, hield toespraken op VPRO-avonden en was elk jaar de drijvende kracht achter de landdagen in Barchem. Ze zamelde onvermoeibaar geld in.

Daar hoort een anekdote bij, die Cor Galis later vertelde. Onderweg over de Afsluitdijk stelde hij voor om koffie met gebak te nemen. Haar antwoord: "Koffie oké, maar gebak is te duur voor de VPRO." Ze betaalde het gebak zelf.

Ze zette zich ook in voor vrouwen. Ze vond het jammer dat er bij de omroepen zo weinig vrouwen in de leiding zaten. Oud-bestuurslid Heye Faber noemde haar "een feministe avant la lettre". Ze werkte internationaal samen met vrijzinnige christenen in Europa en Amerika, en van 1948 tot 1957 was ze presidente van de International Union of Liberal Christian Women. In 1938 werd ze opgenomen in een boek over de bekende persoonlijkheden van het Koninkrijk.

Om het oude volk

In de jaren dertig kwamen er vluchtelingen uit Duitsland. Vanaf 1936 was Nicolette lid van een Nederlands comité dat zorgde voor gevluchte christenen van Joodse afkomst. Het comité werd na anderhalf jaar opgeheven omdat het geld op was. Zij werkte daarna verder in het Haagse subcomité van het Protestants Hulpcomité.

In 1938 organiseerde de VPRO een radiocursus met de titel *Om het Oude Volk*, over het Joodse volk. Nicolette sprak daarin over het christelijk getuigenis. Wat ze precies zei, heb ik niet kunnen lezen.

Toen kwam de bezetting. In het najaar van 1940 hoopte ze nog even dat er nu eindelijk een nationale omroep zou komen. Niet iedereen heeft dat later mild beoordeeld. Dick Verkijk schreef in 1974, in zijn

boek *Radio Hilversum 1940-1945*, dat zij naïef zou zijn geweest ten aanzien van "het jodenvraagstuk" en van het streven van de bezetter om de radio in één hand te brengen. Dröes geeft dat oordeel door, voorzichtig, met een "zou". Verkijks boek zelf heb ik niet gelezen.

In 1941 werd duidelijk dat de nieuwe omroep van de bezetter op nationaalsocialistische beginselen zou steunen. De droom was voorbij. *Vrije Geluiden* werd verboden. De VPRO werd stilgelegd. De stem die vijftien jaar door de radio had gesproken, zweeg.

Twee zusjes Waisvisz

Na mei 1940 kozen meer leerlingen voor haar lessen Hebreeuws. Volgens de Stichting Jacoba van Tongeren deden sommigen dat mede uit protest tegen de bezetter. In 1941 werden de Joodse leerlingen van het gymnasium weggestuurd, en zette zij haar lessen thuis voort. Een van die leerlingen was Elisabeth Waisvisz. Ze had een zusje, Anita, dat in 1942 acht jaar was.

Het dossier van Yad Vashem noemt Elisabeth een leerlinge, geboren in 1923. In het Joods Monument en op een gezinskaart in het Haags Gemeentearchief staat het gezin dat daarbij past. Ephraim Waisvisz, technisch adviseur, geboren in Den Haag in 1894, woonde in april 1942 aan de Emmastraat 80. Bij hem woonden zijn vrouw Chaje Reizel Waisvisz-Reich en hun dochter Elizabeth Eva, geboren op 28 augustus 1923 in Rotterdam. Een zoontje was in 1929 jong gestorven. Anita staat er niet bij. Elisabeth was zeventien of achttien toen ze bij haar lerares thuis Hebreeuws kwam leren. Het monument noemt haar bij de overlevenden. Ze overleed in 2006 in Tel Mond, in Israël.

Wat er in de oorlog gebeurde, staat in verschillende bronnen met verschillende details. Vast staat dat Nicolette Bruining hielp bij de onderduik van Elisabeth en Anita, en dat beide meisjes de oorlog overleefden. Dat vertellen de Stichting Joods Erfgoed Den Haag en

het Digitaal Vrouwenlexicon, dat spreekt van enkele Joodse leerlingen.

Het dossier van Yad Vashem, opgemaakt voor de erkenning in 1990, vertelt meer. Na een tijd bleven Elisabeths oud-klasgenoten weg van de lessen aan huis. Nicolette stond erop dat Elisabeth doorging, nu als privéleerling, en de twee werden vriendinnen. In juli 1942 weigerde Elisabeths vader zich te melden voor werk in Duitsland. Hij moest een schuilplaats zoeken voor zijn gezin en vroeg Nicolette om hulp. Drie jaar lang was zij de schakel tussen Elisabeth, haar zusje Anita en het verzet.

Voor Anita vond ze een adres in Aalten. Voor Elisabeth was het moeilijker. Zij was ouder dan zestien en had valse papieren nodig. Ze moest een paar keer verhuizen, en elke keer hielp Nicolette, vaak samen met haar vriendin Jacoba van Tongeren, die in Amsterdam de verzetsgroep Groep 2000 leidde. Meer dan eens reisde Nicolette met Elisabeth mee in de trein naar een nieuw adres. Dat was extra gevaarlijk, schrijft Yad Vashem, omdat ze bekend was als hoofd van de vrijzinnige omroep en als uitgesproken tegenstander van de bezetting. Ze zorgde voor distributiebonnen, die schreeuwend duur waren, en bracht brieven over tussen de zusjes en hun ouders.

De Stichting Jacoba van Tongeren bevestigt de adressen, de bonnen en de treinreizen. Ze voegt eraan toe dat Elisabeth later bij Van Tongeren zelf in Amsterdam ondergedoken zat. Yad Vashem erkende de twee vrouwen onder hetzelfde dossiernummer, 3173.

Anita dook in september 1942 onder in Aalten, bij de weduwe Hermina Hendrika Heinen-Rots, die iedereen Riek noemde. Riek bracht drie jonge kinderen alleen groot van een klein pensioen. Bij haar werd Anita Nita Visser, een nichtje uit Suriname dat door de oorlog niet naar huis kon. Ze ging naar de Wilhelminaschool. In de laatste fase van de oorlog werd het gevaarlijk, toen er twee Duitse soldaten

in het huis werden ingekwartierd. Riek had ook nog twee Nederlandse mannen in huis die zich aan de dwangarbeid in Duitsland onttrokken. Zo vertelt het Nationaal Onderduikmuseum in Aalten. Wie het adres regelde, zegt het museum niet. Volgens het dossier van Yad Vashem was het Nicolette.

De ouders van de meisjes werden verraden en naar kamp Westerbork gebracht. Op een zondag in april 1943 nam Nicolette het op zich om Elisabeth dat te vertellen. Zo staat het in het dossier. Beide ouders werden op 28 mei 1943 vermoord. Het museum schrijft dat hun vader in Sobibor stierf en hun moeder in Auschwitz. Het Joods Monument noemt voor allebei Sobibor.

Wat zou jij gedaan hebben, als een leerling van je bij je in de kamer zat en je zulk nieuws moest brengen? De bronnen zeggen niet wat Nicolette zei. Alleen dat zij het was die het vertelde.

Een dominee in de verte

Na de bevrijding ging de radio weer aan. Er kwam ook een kant van haar naar voren die minder bekend is. Volgens Dröes, die zich beroept op Jongeling, raakte ze zo betrokken bij gevangen NSB'ers dat ze overwoog haar functie bij de VPRO op te geven. Dezelfde vrouw die Joodse meisjes had helpen onderduiken, zette zich na de oorlog in voor mensen die aan de andere kant hadden gestaan. Meer dan die ene zin heb ik er niet over gevonden.

In 1947 kreeg ze namens de VPRO een zetel in het bestuur van de Nederlandse Radio Unie. Toen op 1 oktober 1951 de Nederlandse Televisie Stichting werd opgericht, zat ze ook daar in het bestuur. Over de televisie zei ze: "Ik heb er niet om gevraagd, maar nu ze er is: positief gebruiken."

Ze werd radiopredikante bij het IKOR, het overleg waarin de kerken samen radio maakten. Volgens Dröes begon het IKOR door haar inbreng op een tweede VPRO te lijken, en moest ze daar weer weg.

Vanaf 12 september 1947 had ze op de vrijdagavond een vaste rubriek, *Vandaag*: korte praatjes waarin ze vanuit gewone dingen van de dag doorstootte naar de vraag waar het leven om draait. Ze wilde ze live uitzenden. "Ik houd niet van dat ingeblikte," zei ze in 1956 tegen Het Parool. Zichzelf noemde ze in De Groene Amsterdammer met een knipoog een dominee in de verte.

Dat woord blijft bij mij hangen. Een vrouw die geen kansel mocht hebben, maakte er een van een microfoon en sprak zo mensen toe in huiskamers die ze nooit zou zien. Heb jij ooit een deur dicht zien gaan en daarna een andere weg gevonden?

Goede Vrijdag 1963

In 1956 nam ze afscheid als voorzitter. Op tweede pinksterdag, 21 mei, vierde de VPRO in de Ahoy'-hal in Rotterdam haar dertigste verjaardag, met ruim vijfduizend mensen. Het Rotterdamsch Parool noemde haar die dag de "moeder van de VPRO". Haar opvolger, J.A. de Koning, kondigde aan dat ze erevoorzitter zou worden. De collecte was voor een nieuw Nicolette Bruining Fonds, voor steun aan cultureel werk en opleidingen. In juli stemde de ledenvergadering met beide in.

Haar laatste *Vandaag* was op 24 augustus. Op 1 september 1956, een paar dagen na haar zeventigste verjaardag, legde ze het voorzitterschap neer. Ze bleef zich tot haar dood voor de omroep inzetten. In een enquête van 1959 werd ze genoemd als een van de bekendste vrouwen van Nederland.

Nicolette Bruining stierf op Goede Vrijdag, 12 april 1963, in Den Haag, zesenzeventig jaar oud. Op 17 april werd ze gecremeerd op

Westerveld in Driehuis, onder grote belangstelling. De Koning zei daar dat ze de enige vrouw was geweest die in Nederland een omroepvereniging had geleid. Toen de kist daalde, klonk op het orgel het lied *Leid, vriend'lijk licht*. Spelberg, die dertig jaar naast haar had gewerkt, schreef een herdenkingsartikel over haar.

7 maart 1990

Bijna dertig jaar na haar dood, op 7 maart 1990, erkende Yad Vashem haar als Rechtvaardige onder de Volkeren. Elisabeth Waisvisz, die in Israël Edna Heruti heette, had haar samen met Jacoba van Tongeren voorgedragen. Het was de erkenning voor wat ze voor haar Joodse leerlingen had gedaan. Zelf heeft ze het niet meer meegemaakt. Nicolette had geen eigen kinderen en was in de oorlog erg aan de twee zusjes gehecht geraakt, schrijft Yad Vashem. Ze hielden daarna contact. Riek Heinen-Rots in Aalten had dezelfde erkenning in 1982 al gekregen.

Anita bleef na de oorlog nog tot 1947 bij de familie in Aalten. Toen kwam ze onder de zorg van een Joodse organisatie, en in 1950 vertrok ze naar Israël. Met een van de kinderen uit het gezin Heinen, haar zus uit de onderduik, belde ze tot 2019 elke week. In mei 2010 gaf ze een merklap aan het Nationaal Onderduikmuseum. Ze had hem als kind geborduurd, in de handwerkles van de Wilhelminaschool. Er staat de naam op die ze toen moest dragen: Nita Visser.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 27 augustus 1886 in Stompetoren als enig kind van Albert Bruining en Alida Huijgens; studie theologie in Amsterdam; het verzoek om toelating tot de kerkelijke examens in 1909, dat werd afgewezen; promotie op 26 mei 1916 bij haar vader op Von Frank, als tweede vrouw in Nederland in de theologie (Dröes, VPRO); vanaf 1912 docente in

Den Haag; secretaris en later voorzitter van de Centrale Commissie; oprichting van de VPRO op 29 mei 1926 en het voorzitterschap tot 1956; het stilleggen van de VPRO in de oorlog; de eerste radiopreek van de Centrale Commissie op 31 oktober 1924 en de vaste commissie voor radiopreken van de zomer van 1925, met haar als voorzitster (kranten van 1924 en 1925; Biografisch Woordenboek en Dröes); de Hebreeuwse lessen aan huis voor Joodse leerlingen in 1941 en haar weigering nog langer op de school les te geven (dossier van Yad Vashem en Stichting Jacoba van Tongeren); haar hulp bij de onderduik van Elisabeth en Anita Waisvisz, die beiden overleefden; onderduikadressen, distributiebonnen en treinreizen met Elisabeth vanaf juli 1942 (Yad Vashem en Stichting Jacoba van Tongeren); het jubileum in Rotterdam op 21 mei 1956, het afscheid op 1 september 1956 en de crematie op Westerveld op 17 april 1963 (kranten van die dagen); de erkenning samen met Jacoba van Tongeren onder Yad Vashem-dossier 3173 na voordracht door Elisabeth (Edna Heruti); de dood van hun ouders op 28 mei 1943; de praatjes *Vandaag* en het woord "dominee in de verte"; overlijden op Goede Vrijdag, 12 april 1963, in Den Haag (ook de overlijdensakte in het Haags Gemeentearchief); erkenning door Yad Vashem op 7 maart 1990.

Uit haar eigen woorden: de herinnering aan de boekenkast (Het Parool, 1959, via Dröes); de grap over Spelbergs neef (via het VPRO-artikel); "Wij gelooven aan den machtigen God" (Geestelijke stroomingen, 1923, via Dröes).

Alleen uit één bron of overlevering: het verzoek van Elisabeths vader, de valse papieren, de brieven, het adres in Aalten dat zij regelde en de zondag in april 1943 waarop ze Elisabeth over haar ouders vertelde (dossier van Yad Vashem, dat op het getuigenis van de geredden steunt); haar eerste kennismaking met de radio rond 1917 of 1918; de proefuitzendingen vanuit de Javastraat; de anekdote over

het gebak (Cor Galis); haar werk in het vluchtelingencomité vanaf 1936 en de cursus van 1938; het oordeel van Verkijk over haar naïviteit in 1940 (via Dröes); haar betrokkenheid bij NSB-gevangenen (Dröes, naar Jongeling); haar vertrek bij het IKOR; de onderduikdetails in Aalten (Nationaal Onderduikmuseum); de leerlingen die na 1940 mede uit protest Hebreeuws kozen, haar vriendschap met Jacoba van Tongeren en Elisabeths onderduik bij haar (Stichting Jacoba van Tongeren).

Onbevestigd: het woord ontslag. Yad Vashem schrijft dat ze weigerde er nog les te geven, de Stichting Jacoba van Tongeren dat ze besloot te stoppen; of dat formeel ontslag was, en of ze tot 1945 wegbleef, heb ik nergens gevonden, ook niet in de kranten van 1940 tot 1947. De proefuitzending van 1923 staat in het Vrouwenlexicon en bij de Stichting Joods Erfgoed; de kranten kennen als eerste proef de radiopreek van 31 oktober 1924, en de datum 24 mei 1924 uit het VPRO-artikel vond ik daar niet terug. De krant van november 1925 noemt ds. De Graaff als secretaris van de radiocommissie, niet Spelberg. Dat het gezin van Ephraim Waisvisz in het Joods Monument de familie van Elisabeth en Anita is, blijft mijn eigen koppeling, nu gesteund door het geboortejaar 1923 dat Yad Vashem voor Elisabeth geeft en door de Haagse gezinskaart; Anita staat er niet bij. Over de plaats waar de moeder stierf, verschillen de bronnen (Auschwitz of Sobibor). Wat Nicolette in 1929 over onsterfelijkheid zei en in 1938 over het christelijk getuigenis, heb ik niet kunnen lezen; ook Dröes noemt alleen de titels. De lijst van Yad Vashem noemt de onderduikmoeder in Aalten Hermina H. Heinen-Rots, het museum Hendrika; het bevolkingsregister van Aalten heeft een Hermina Hendrika Rots, geboren in 1904, dus beide kloppen. De persberichten bij haar dood laten haar voorzitterschap in 1955 eindigen; de kranten van 1956 laten zien dat het 1 september 1956 was. Over het kandi-

daatsexamen noemen de bronnen 1911 of 1912 (het Album Academicum en Dröes zeggen 11 juni 1911).

Duiding: de samenvatting van haar theologie (God niet als Vader, geen spreken over Christus, vervolmaking eerder dan verlossing) is de lezing van Freda Dröes. Nicolette Bruining heeft haar geloof zelf nooit als een systeem beschreven.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. H.W.A. Joosten, "Bruining, Nicolette Adriana (1886-1963)", Biografisch Woordenboek van Nederland
2. Fricke Oosten, "Bruining, Nicolette Adriana", Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland
3. Freda Dröes, "Dr. Nicolette Bruining. De ontwikkeling van een 'kritisch' theologe" (1991)
4. Universiteit Tübingen, catalogusgegevens van de studie van Dröes
5. Corien Glaudemans en Maarten Schenk, "Nicolette Bruining (1886-1963) redde Joodse leerlingen", Stichting Joods Erfgoed Den Haag
6. Willem Pekelder, "De Golda Meïr van de VPRO", VPRO, 29 mei 2016
7. Album Academicum Universiteit van Amsterdam, N.A. Bruining
8. Nationaal Onderduikmuseum, "Who was Nita really"
9. Joods Monument, Ephraim Waisvisz (1894-1943)
10. Joods Monument, Chaje Reizel Waisvisz-Reich (1895-1943)
11. Joods Monument, Elizabeth Eva Waisvisz (1923-2006)
12. International Fellowship of Christians and Jews, "A Teacher, a Preacher, and a Righteous Gentile"
13. Wikipedia, "Nicolette Bruining"
14. Stichting Jacoba van Tongeren, Nicolette Adriana Bruining

15. Yad Vashem, Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2024: Netherlands
16. Yad Vashem, The Righteous Among the Nations Database, Bruining Nicolette (dossier M.31.2/3173/1)
17. "Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme", Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 9 juli 1924 (Delpher)
18. "Radio. De Hervormingsdag", Het Vaderland, 25 oktober 1924 (Delpher)
19. "De draadlooze en de vrijzinnige preek", Het Vaderland, 20 november 1924 (Delpher)
20. "Centrale Commissie voor het Protestantisme", Het Vaderland, 2 juli 1925 (Delpher)
21. "Vrijz. Protestantisme. Vergadering van de Centrale Commissie", Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 24 september 1925 (Delpher)
22. "Vrijz. Godsd. Radio-Preeken", Algemeen Handelsblad, 14 november 1925 (Delpher)
23. "'Moeder van de VPRO' nu erevoorzitster", Het Rotterdamsch Parool, 22 mei 1956 (Delpher)
24. "Mej. dr. N.A. Bruining ere-voorzitster V.P.R.O.", Nieuwsblad van het Noorden, 18 juli 1956 (Delpher)
25. "Dr. Bruining (VPRO) eind augustus zeventig jaar", Het Rotterdamsch Parool, 11 augustus 1956 (Delpher)
26. "Dr. N.A. Bruining erevoorzitster VPRO overleden", Het Parool, 13 april 1963 (Delpher)
27. "Mej. dr. N.A. Bruining op Westerveld gecremeerd", Leeuwarder Courant, 18 april 1963 (Delpher)
28. "Mej. dr. N.A. Bruining gecremeerd", De Gooi- en Eemlander, 18 april 1963 (Delpher)
29. Overlijdensakte Nicolette Adriana Bruining, 's-Gravenhage, 12 april 1963 (Haags Gemeentearchief via Open Archieven)

30. Gezinskaart Ephraim Waisvisz, Haags Bevolkingsregister 1913-1939 (Haags Gemeentearchief via Open Archieven)
31. Bevolkingsregister Aalten, Hermina Hendrika Rots (Erfgoedcentrum Achterhoek en Liemers via Open Archieven)

Piet van der Woude: de chemicus die naar zijn eigen land trok

Op maandag 1 augustus 1932 las Piet van der Woude in Southend-on-Sea, een badplaats aan de monding van de Theems, een vers uit het Oude Testament dat hem niet meer losliet. Het gaat over Hadad, een Edomitische prins die als vluchteling in Egypte woonde. Hij had het daar goed. Toen hij hoorde dat koning David gestorven was, zei hij tegen de farao: *Laat mij gaan, dan trek ik naar mijn land* (1 Koningen 11:21). De farao begreep het niet. Wat ontbrak Hadad bij hem? Niets, antwoordde Hadad, en hij vroeg het opnieuw.

Van der Woude was zesendertig. Hij woonde al ruim tien jaar in Engeland en was chef-chemicus bij de margarinefabrieken van Van den Bergh, een onderdeel van Unilever. In zijn kerk in Zuid-Londen was hij assistent-voorganger. Een paar weken eerder had hij in Rotterdam geholpen bij een evangelisatiecampagne van de evangelist William Jeffreys.

Volgens de kerkhistoricus Paul van der Laan sprak de Heer die eerste augustus tot hem door dat vers over Hadad. Van der Woude nam direct ontslag. Binnen een week zat hij op de boot naar Nederland.

Op zondag 21 augustus 1932 hield hij zijn eerste samenkomst, in een kelderzaaltje aan de Putschestraat in Rotterdam.

Uit die kelder groeide de Gemeente Gods. Binnen tien jaar waren er drie gemeenten in Rotterdam en groepen in een rij andere plaatsen. Van der Woude werd een van de leiders van de Nederlandse pinksterbeweging, sprak voor de radio, ging naar wereldpinksterconferenties en regelde in 1961 een bezoek van een bekende pinksterleider aan prinses Wilhelmina.

Over zijn leven is weinig geschreven. Het meeste komt uit de biografie die Cees van der Laan schreef bij zijn archief in Amsterdam, en uit het proefschrift van Paul van der Laan over de Nederlandse pinksterbeweging, dat in 2025 herzien verscheen als Eén van Geest. Ik heb er kranten uit zijn eigen tijd naast gelegd, vooral het Rotterdamsch Nieuwsblad. Eerst gaan we naar Friesland.

Zes kinderen en vier verhuizingen

Pieter van der Woude werd geboren op 20 augustus 1895 in Franekeradeel, een gemeente rond Franeker. Hij werd Piet genoemd. Zijn vader, Tjeerd van der Woude, was voorman op een houtzagerij. Zijn moeder heette Janna Bakker. Het was een gereformeerd gezin met zes kinderen: de oudste zoon Jan, dan Piet, een jongere broer Aebe en drie zussen, Japke, Berber en Trijntje.

Het gezin bleef niet op één plek. In 1905 verhuisden ze naar Alkmaar, in 1911 naar Amsterdam, in 1917 naar Rotterdam en in 1926 naar Delft. Jan was toen al lang weg. Hij was in 1907 naar Amerika vertrokken.

Toen de familie in 1917 naar Rotterdam trok, bleef Piet in Amsterdam. Hij woonde in bij zijn oom Gosse, een timmerman. Na de HBS ging hij in militaire dienst, als korporaal in het chemisch laboratorium van de artillerie-inrichtingen aan de Hembrug bij Zaandam.

Paul van der Laan beschrijft hem als serieus, begaafd en ambitieus, en ook als introvert en gereserveerd.

"Meer bezitten"

Piet was gereformeerd opgevoed, maar op zijn vijfentwintigste had hij nog steeds geen openbare belijdenis van zijn geloof gedaan.

De reden die Van der Laan geeft, zegt veel over hem. Hij wilde eerst "meer bezitten voordat hij in oprechtheid ja kon zeggen".

Kort na zijn diensttijd, rond 1920, vertrok hij naar Londen, naar de fabrieken van Van den Bergh. Daar klom hij op tot chef-chemicus. Volgens Paul van der Laan ontwikkelde hij met zijn team de margarine Blue Band. Dat detail heb ik in geen andere bron teruggevonden.

Een openluchtsamenkomst in een park

In Londen vond het geloof hem. Volgens de archiefbiografie werd hij aangesproken door een openluchtsamenkomst in een park. Via die samenkomst kwam hij bij een kleine pinkstergemeente in Peckham, in het zuiden van de stad.

De gemeente was in 1910 gesticht door Thomas Brem Wilson, een Afrikaanse voorganger. In de buurt heette zijn kerk de "Black man's Church". Brem Wilson preekte op straat en trok veel mensen. Hij werd meermaals veroordeeld voor ordeverstoring en zat rond 1922 in de gevangenis van Brixton. Volgens recente Britse publicaties was het de eerste pinkstergemeente van Groot-Brittannië, al noemt de gangbare geschiedschrijving vooral witte pioniers als Alexander Boddy. Over zijn geboortejaar verschillen de bronnen: 1865 of 1867. Hij overleed in 1929.

Een stille Friese scheikundige, die op zijn vijfentwintigste nog geen belijdenis had gedaan, in de gemeente van een zwarte straatpredi-

ker in Zuid-Londen. De kerk die later in Rotterdam zou staan, heeft daar haar wortels.

Zondag 23 oktober 1921

De gemeente kwam samen in een gebouw aan de Sumner Road dat God's House heette. Daar kwam Piet van der Woude op zondag 23 oktober 1921 tot bekering. Hij was zesentwintig.

Hoe die dag verliep en wat er gepreekt werd, staat in geen enkele bron die ik heb kunnen inzien. Wel bewaarde hij brieven. Zijn archief begint met correspondentie uit 1921.

Ongeveer een jaar later ontving hij de doop met de Heilige Geest, zoals pinkstergelovigen het noemen. Beide biografen schrijven dat hij daarna veranderde. De gereserveerde man werd een vurige evangelist. Zijn natuurlijke bescheidenheid overwon hij, zo staat het in de archiefbiografie.

Ken je dat? Een karakter dat zich het liefst op de achtergrond houdt, en een opdracht die je naar voren duwt.

Een teleurstelling in mei 1929

Op 29 maart 1929 overleed Thomas Brem Wilson. Van der Woude hoopte zijn opvolger te worden. Paul van der Laan baseert dat op de dagboeken die Van der Woude van 1928 tot 1931 bijhield.

De gemeente had zich inmiddels aangesloten bij de Assemblies of God, het verband van Britse pinkstergemeenten. Op 2 mei 1929 kozen de leden een zekere G.W. James tot voorganger. Van der Woude werd ingezegend als assistent-voorganger. Voor hem was het een teleurstelling.

Hij bleef. Hij diende als tweede man en deed intussen zijn werk in de fabriek. Drie jaar later lag er een andere weg open, in een ander

land. Of hij die twee momenten later zelf met elkaar verbond, vertelt geen van de bronnen.

"Laat mij gaan"

In juli 1932 kwam William Jeffreys naar Rotterdam voor een evangelisatiecampagne, en Van der Woude assisteerde hem. Het Rotterdamsch Nieuwsblad kondigde de "opwekkingssamenkomsten" op 1 juli aan. Ze duurden van 10 tot en met 17 juli. Eerst waren ze in gebouw De Samaritaan aan de Linker Rottekade, daarna drie dagen in een gebouw aan de Gaesbeekstraat in Rotterdam-Zuid, elke middag om drie uur en elke avond om half acht. Er werd gezongen uit de bundel van Johannes de Heer. Jeffreys sprak Engels. Zijn woorden werden vertaald door "den Londenschen Evangelist P. van der Wouden", zoals de krant hem noemde. Hoeveel mensen er kwamen, heb ik niet gevonden.

Terug in Engeland kwam die eerste augustus. Hij verbleef toen in Southend-on-Sea, schrijft Paul van der Laan in zijn boek Eén van Geest uit 2025. De archiefbiografie noemt als tekst 1 Koningen 11:21 en 22, het verhaal van Hadad. In zijn proefschrift van 1988 noemde Paul van der Laan er nog een tekst uit Genesis 24 bij, met als vindplaats vers 28. Dat vers gaat over Rebekka die naar huis rent. In het boek van 2025 staat alleen nog het vers over Hadad, geciteerd uit de Statenvertaling. Of er ooit een tweede vers was, en welk, blijft daarmee onzeker.

Wat hij opgaf, is wel duidelijk. Hij was ongetrouwd, had een goede baan bij een groot bedrijf en een plaats in een gemeente waar hij al elf jaar thuis was. In Nederland had hij geen naam als voorganger. Er wachtte geen gemeente op hem en er was geen gebouw. In Amsterdam had Gerrit Polman, de eerste leider van de Nederlandse pinkstergelovigen, al jaren zijn gemeente. In Rotterdam begon Van der Woude met niets.

Hoe weet je dat een vers over een Edomitische prins voor jou bedoeld is? Van der Woude heeft daar, voor zover ik kon nagaan, geen uitleg over nagelaten. Hij ging.

Een kelder en een garage

De eerste samenkomst begon op 21 augustus 1932, in het kelderzaaltje aan de Putschestraat. Rotterdam was de stad waar zijn ouders vijftien jaar eerder waren komen wonen, al woonden zij inmiddels in Delft.

Het ging snel. In oktober 1932 stond de Gemeente Gods al in de wekelijkse kerkenlijst van het Rotterdamsch Nieuwsblad, met samenkomsten op drie plaatsen in Rotterdam-Zuid. Op donderdagavond was dat nog steeds Putschestraat 33. De kelder werd te klein, en de groep trok naar een garage aan de Gaesbeekstraat, de straat waar Jeffreys in juli had gesproken. Eind december meldde de krant dat de gemeente daar "geregeld" vergaderde, op nummer 12.

Op dinsdagavond 20 december 1932 hield de gemeente een doopdienst in een gehuurd gebouw aan de Vriendenlaan. Een verslaggever van het Rotterdamsch Nieuwsblad was uitgenodigd en schreef er de volgende dag een lang stuk over. In de uitnodiging stond dat er ongeveer twintig mensen gedoopt zouden worden. De zaal zat vol tot in de hoeken, met een paar honderd mensen, en er werden nog stoelen bijgezet. De voorganger, "de heer P. van der Woudt, uit Delft", sprak over Gideon. Daarna werd het spreekgestoelte weggedragen en gingen de luiken open boven een groot zinken bad. Hij kwam terug in een zwart gewaad en vroeg de eerste dopeling: "Wat hebt gij te getuigen, zuster?"

Tijdens de dienst kwamen er uit de zaal steeds meer mensen naar voren die ook gedoopt wilden worden. Er was een jongen van twaalf bij, en een vrouw die zei dat ze God drieënveertig jaar had tegen-

gewerkt. Na afloop gaf Van der Woude bij de uitgang iedereen een hand.

Over het aantal dopen in die eerste maanden verschillen de bronnen. Volgens de archiefbiografie waren er tegen het eind van 1932 negenenzeventig mensen gedoopt, en Paul van der Laan noemt in 2025 hetzelfde getal. De gemeente zelf spreekt op haar website van achtenveertig doopplechtigheden voor het eind van dat jaar. De krant beschrijft één dienst, met ongeveer twintig aangemelde dopelingen en een aantal mensen dat zich ter plekke meldde. Negenenzeventig mensen in vier maanden past daarbij. Waar het getal achtenveertig vandaan komt, heb ik niet kunnen vinden.

In november 1950 keek M. Marijs-Visser in het blad Witte Velden terug op die jaren. Ze beschreef een moedeloze beweging, en dan: "Toen kwam kort daarop de heer P. van der Woude uit Engeland."

Begin 1933 begon hij een tijdschrift. Hij gaf het de naam van Polmans oude blad: Spade Regen. Op de achterpagina stond waar het blad voor stond. Het wilde het volle evangelie brengen en zich verzetten tegen "uitwassen en fanatisme". Na de oorlog ging het verder als De Volle Evangelie Koerier.

Een weduwe uit Peckham

In de gemeente in Peckham zat een vrouw die een grote rol in zijn werk zou spelen. Nona Lamb-Roach was geboren op 9 augustus 1877 in Halam, een dorp in Engeland. Ze was weduwe.

In juli 1933 leende zij de Gemeente Gods £1.300, toen 10.400 gulden, tegen vijf procent rente. Het geld was voor een eigen kerk. De gemeente kocht grond aan de Bonaventurastraat 15. Begin juli 1934 werd de bouw aanbesteed, "voor rekening van den heer P. v. d. Woude". De laagste inschrijver was de firma Gebroeders Den Hertog uit Delft, met 16.988 gulden. Architect J.C. Henri van Ingen

tekende een eenvoudige kerkzaal met een glazen plafond, een podium met een doopvont voor onderdompeling en een woonhuis voor de voorganger. Op donderdagavond 11 oktober 1934 ging het gebouw open. De archiefbiografie telt 434 zitplaatsen, het Rotterdamsch Nieuwsblad schreef tijdens de bouw 427. Het kreeg de naam Jehova Nissi. Zo noemde Mozes het altaar dat hij bouwde na de strijd tegen Amalek: *De HEERE is mijn Banier!* (Exodus 17:15).

In december 1934 kwam Nona Lamb-Roach naar Rotterdam. Ze ging wonen in het huis van Van der Woude aan de 's-Gravendeelstraat. Er was een huwelijk gepland, zo staat in de archiefbiografie, maar het is er nooit van gekomen. Waarom niet, vermeldt de bron niet. Ze bleef tot haar dood in 1970 zijn trouwe hulp in het werk. In zijn archief liggen tachtig brieven van haar aan hem, en zeven van hem aan haar.

Piet van der Woude is nooit getrouwd en heeft geen kinderen gehad.

"Geen autoritair leider"

De gemeente aan de Bonaventurastraat bleef niet de enige. In 1938 begon een tweede gemeente aan de Oranjeboomstraat, onder leiding van Piet Quist. In 1942 volgde een derde, aan de Boomgaarddwarsstraat, vanaf 1947 geleid door A.G. Rijnen.

In oktober 1938 nam hij het initiatief tot een eerste poging om de Nederlandse pinkstergemeenten te laten samenwerken. In Den Haag kwamen elf broeders bijeen, onder wie Piet Klaver. Van der Woude opende met de stelling dat alles volgens de Bijbel geregeld moest worden, "zonder overheersing van de een over de ander". Volgens Paul van der Laan leek het voorstel wel erg op hoe het in zijn eigen gemeenten ging. Over de dag van die bijeenkomst is zijn boek niet

eenduidig: de tekst noemt 30 oktober, de voetnoot notulen van 22 oktober.

Buiten Rotterdam hield Van der Woude samenkomsten in Sassenheim, Oegstgeest, Voorburg, Den Haag, Hoogvliet, Driebergen en Zeist, en vanaf 1943 in Bilthoven. Samen vormden die groepen de Christelijke Gemeenschap Gemeente Gods. Als voorbeeld nam hij de Assemblies of God uit Engeland, het verband waar zijn Londense gemeente bij hoorde. Volgens Paul van der Laan vond hij zelfs dat alle gemeenten die zich aansloten Gemeente Gods moesten heten.

Hoe leidde hij dat geheel? Uit de jaren 1938 tot 1944 zijn handgeschreven notulen bewaard van de Broederraad en de ledenvergaderingen. Cees van der Laan las ze en concludeerde: "Blijkens de notulen is de stichter Van der Woude geen autoritair leider." Hij vroeg wat anderen ervan vonden en kon kritiek aanvaarden.

In 1939 vertegenwoordigde hij Nederland op de Europese Pinksterconferentie in Stockholm.

Op de fiets door het bezette land

Over de oorlog zegt de archiefbiografie weinig. Wat Van der Woude zelf over die jaren schreef, vond ik in het proefschrift van Paul van der Laan. In december 1945 stuurde hij twee verslagen naar het buitenland: een artikel in het Amerikaanse pinksterblad Pentecostal Evangel, onder de titel "Holland's needy saints", en een brief in het Duitstalige blad Verheissung des Vaters.

De bezetter verbood de samenkomsten in de open lucht. "In februari 1941 moesten we de uitgave van ons tijdschrift stoppen wegens gebrek aan papier," schreef hij. En droog erachteraan: "Maar voor de Nazi-publikaties was er overvloed aan papier."

Hij moest de Duitsers een schriftelijke verklaring geven van wat hij geloofde, en tekenen dat het de waarheid was. “Natuurlijk was het waar,” schreef hij. De Duitsers lieten hem, zo schreef hij ook, vrij om het evangelie te prediken.

Toen de treinen niet meer reden, legde Van der Woude grote afstanden af op de fiets om de gemeenten te bemoedigen. Het werk breidde zich in die jaren zelfs uit: Driebergen en Zeist in 1941, de derde Rotterdamse gemeente in 1942, Bilthoven in 1943.

Duizenden mensen stierven van honger en ellende, schreef hij. In zijn eigen gemeente hadden ze door gebrek aan voedsel maar één oude broeder van vijfenzeventig verloren. “Wat het geestelijk werk betreft hebben we het wonderbaarlijk gered.” Die zin staat in het Nederlands in het proefschrift. Het Engelse origineel heb ik niet gezien.

Nona Lamb-Roach werd in de oorlog geïnterneerd, omdat ze de Engelse nationaliteit had. In een stuk dat ze rond 1943 schreef, over de “Goddelijke leiding” bij het werk in Driebergen en Zeist, noemt ze die internering. Hoe lang die duurde, heb ik niet kunnen vinden.

Of Van der Woude zelf mensen hielp onderduiken of op een andere manier verzet pleegde, staat in geen van de bronnen die ik zag. Ik laat het daarom open.

Tachtig ton kleding

Na de bevrijding coördineerde Van der Woude de hulp aan de pinkstergemeenten via de Commissie voor Oorlogshulp van de NAE. Er werd meer dan tachtig ton kleding uitgedeeld.

Het was het begin van een internationale rol. Vanaf 1947 was hij bij de meeste wereldpinksterconferenties. Hij schreef verslagen voor buitenlandse bladen, zoals Pentecost. In zijn archief liggen brieven

van David du Plessis, de Zuid-Afrikaan die van 1948 tot 1958 secretaris van de wereldpinksterconferentie was, en een foto van de wereldconferentie in Zürich in mei 1947, met F. Squire en Du Plessis.

In Nederland veranderde de beweging van vorm. Na Polman traden drie nieuwe leiders naar voren: Pieter van der Woude, Piet Klaver en Nico Vetter. Elk bouwde een eigen netwerk van gemeenten op, met een eigen blad. Paul van der Laan schrijft over rivaliteit tussen hen. Van der Woude was minder strijdbaar dan Polman, maar hij "miste persoonlijk charisma" om een gelijkwaardige opvolger te worden.

In het buitenland werd hij gezien als de leider van de Nederlandse pinksterbeweging. In eigen land kreeg hij die erkenning nooit.

De zomer van 1950

Niet alles verliep in vrede. In juni 1950 legde een van de helpers, P.J. Vriesema, zijn functie neer vanwege wat de stukken de kwestie-Quist noemen. Piet Quist leidde de gemeente aan de Oranjeboomstraat al sinds 1938. Die gemeente wilde een eigen ledenvergadering en zeggenschap over haar eigen geld. Op 10 juli 1950 stelde de Broederraad vast dat Quist en Vriesema zich hadden afgescheiden.

Waar het in de kern om ging, beschrijft de biografie niet uitgebreid. Ze vermeldt wel dat Quist zich later voor een deel met Van der Woude verzoende. Een volledig herstel kwam er niet.

De man die in de notulen anderen liet spreken, zag zo een van zijn eigen gemeenten vertrekken.

"Opdat zij allen één zijn"

Zijn werk voor de eenheid ging door. In 1952 werd de Broederschap van Volle Evangelie Gemeenten opgericht, in 1959 het kerkgenoot-

schap Broederschap van Pinkstergemeenten in Nederland. Van der Woude hielp bij de opbouw en was enkele jaren secretaris.

Over eenheid had hij een uitgesproken mening. In december 1956 schreef hij erover in de krant Het Vaderland. Hij wees op het gebed van Jezus dat allen één zouden zijn, en zag de veelheid van kerken niet als vanzelf een scheuring. Op 9 april 1964 sprak hij voor de NCRV-radio onder de titel "Opdat zij allen één zijn". Mensen moesten de eenheid niet zelf proberen te maken, zei hij. Ze moesten de eenheid erkennen die God al gegeven had, de eenheid in de Geest tussen mensen die Christus echt volgen.

In april 1962 meldde de Leeuwarder Courant dat de secretaris van de Broederschap van Pinkstergemeenten, broeder Van der Woude, met de NCRV had gesproken. Voortaan zouden ook evangelisten uit de pinksterbeweging voor de NCRV-microfoon worden uitgenodigd.

Hij had zijn bedenkingen bij de oecumenische beweging en stond, vanuit zijn gereformeerde jeugd, tegenover de Rooms-Katholieke Kerk. Met hervormde predikanten had hij goede persoonlijke contacten. "Van der Woude kan zeker niet worden beschuldigd van exclusiviteit," schrijft Paul van der Laan.

In 1953 sprak hij op een internationale conferentie over goddelijke genezing op de Hezenberg in Hattem. Van 1955 tot 1964 hield hij radiotoespraken, en hij verscheen op televisie. In 1958 sprak hij voor de Commissie van het Sektewezen. De naam van die commissie zegt iets over hoe pinkstergemeenten toen bekeken werden. In zijn archief ligt ook een concept uit 1950 over de Drie-eenheid. De scheikundige schreef over de vraag wie God is.

Vanaf 1959 was hij voorzitter van Huize Siloam, een verpleeghuis voor ouderen en chronisch zieken. In september 1961 schreef de Nieuwe Vlaardingsche Courant dat de huizen in Rotterdam en

Vlaardingen na de dood van de eigenares waren overgedragen aan een stichting. Van der Woude was de voorzitter, J.W. Embregts de secretaris. De evangelist van de kelder zat nu ook aan tafel waar het ging om bedden en verpleging.

Een auto naar Baarn

In zijn archief ligt een brief van 26 januari 1955 uit de hofhouding van prinses Wilhelmina. De prinses kon de pinkstervoorganger F.H. Squire niet ontvangen.

Zes jaar later lukte het wel. Op 28 november 1961 vroeg Th. Booy of de prinses David du Plessis op Het Loo kon ontvangen. Op 5 december kwam de bevestiging: ze zou hem op 13 december zien. Booy bedankte Van der Woude voor zijn bemiddeling. In een brief van 12 december werd geregeld dat een auto Du Plessis in Baarn zou ophalen.

Een paar jaar na zijn toespraak voor de commissie van het sektewezen bracht een pinkstervoorganger uit Rotterdam een bekende pinksterleider bij de prinses. Hoe dat contact tot stand kwam, heb ik niet kunnen vinden. Wat er op Het Loo besproken werd, ook niet. De brieven regelen het bezoek. Een verslag ervan heb ik niet gezien.

Een leven voor God

In de zomer van 1970 overleed Nona Lamb-Roach in Rotterdam, tweeënnegentig jaar oud en ruim vijfendertig jaar nadat ze uit Londen was gekomen. Het Rotterdamsch Parool noemde haar op 9 juli bij de aangiften van overlijden: N. Lamb, weduwe van W. Roach. Lamb was dus haar meisjesnaam. Op haar begrafenis sprak J.W. Embregts. De tekst van die toespraak ligt in het archief.

De laatste jaren waren niet zonder zorgen. Op 3 december 1975 ging er een rondschrijven uit aan de leden van de Gemeente Gods

Rotterdam-Zuid, over grote onrust in de gemeente. De laatste bladzijde ontbreekt. Wat er aan de hand was, staat niet in de beschrijving van het archief en niet in de kranten. Ik laat het open.

Hij bleef werken. In februari 1977, hij was eenentachtig, stuurde hij het dagblad Trouw een brief van David du Plessis door, om een bericht over diens woorden over de paus recht te zetten. De krant noemt hem dan nog steeds voorganger van de Gemeente Gods in Rotterdam.

Piet van der Woude overleed op zaterdag 29 april 1978 in Rotterdam, tweeëntachtig jaar oud. Trouw meldde het op dinsdag 2 mei in een kort bericht, onder de kop "P. van der Woude". De krant noemde hem de bekende pionier van de pinksterbeweging in Nederland. Tot kort voor zijn dood hielp hij nog bij de voorbereiding van de Europese Pinksterconferentie, die in augustus in Den Haag zou zijn. In Het Vrije Volk stond hij op 5 mei in de lijst van de burgerlijke stand, bij de aangiften van overlijden van 2 mei: "P van der Woude, man ongeh 1895". Op 4 juli van dat jaar verscheen in het nieuwe pinksterblad Woord + Geest een artikel van Embregts over hem. De titel was: Een leven voor God. Zijn archief bleef bewaard via Wim Embregts. Het ligt nu bij het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit in Amsterdam, met brieven, notitieboekjes, foto's, notulen en radiotoespraken.

Een eigen biografie is nooit verschenen. Misschien past dat bij een man die op zijn vijfentwintigste geen ja wilde zeggen voordat hij het in oprechtheid kon menen.

De gemeente die hij in de kelder begon, bestaat nog. In april 2001 verhuisde ze naar de voormalige hervormde Betlehemkerk aan de Blankenburgstraat. Sinds 2020 heet ze Evangeliegemeente De Banier, naar de naam van het gebouw uit 1934. Op haar website staat hoe het begon: opgericht op 21 augustus 1932, onder leiding van

broeder P. van der Woude, in een klein kelderzaaltje aan de Putschestraat.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meer dan één bron): geboorte in Franekeradeel in 1895; zijn baan bij Unilever in Londen; de bekering op 23 oktober 1921 in God's House in Peckham; de inzegening als assistent-voorganger op 2 mei 1929 en de teleurstelling daarover; de campagne met William Jeffreys van 10 tot 17 juli 1932, met de plaatsen en tijden (Rotterdamsch Nieuwsblad, bericht van 1 juli en advertentie van 7 juli 1932); de roeping via 1 Koningen 11:21; de eerste samenkomst op 21 augustus 1932 aan de Putschestraat; de doopdienst van 20 december 1932 (krantenverslag); Spade Regen vanaf 1933; het kerkgebouw aan de Bonaventurastraat 15, de aanbesteding, de architect en de opening op donderdag 11 oktober 1934 (kranten van juli, augustus en oktober 1934); de naam Jehova Nissi (ook in de kerkenlijst van het Rotterdamsch Nieuwsblad, december 1936); zijn plaats als een van de drie nieuwe leiders na Polman, met Klaver en Vetter; de oorlogshulp na 1945; de radiotoespraken; zijn voorzitterschap van Huize Siloam (archiefbiografie en Nieuwe Vlaardingsche Courant, 1961); zijn overlijden op zaterdag 29 april 1978, tweeëntachtig jaar oud (Trouw, 2 mei 1978; aangifte van overlijden in Rotterdam op 2 mei, Het Vrije Volk, 5 mei 1978); het overlijden van Nona Lamb-Roach in de zomer van 1970 (Het Rotterdamsch Parool, 9 juli 1970). Over Thomas Brem Wilson zijn er meerdere Britse bronnen.

Alleen uit één bron (de archiefbiografie door Cees van der Laan, gebaseerd op het archief): de namen in het gezin en de verhuizingen; de Hembrug; de openluchtsamenkomst in het park; de lening en het geplande huwelijk met Nona Lamb-Roach; de andere gemeenten en de notulen; Stockholm 1939; het conflict van 1950; de

brieven over Wilhelmina en Du Plessis (1955 en 1961); het rondschrijven van 1975.

Alleen van Paul van der Laan (proefschrift 1988 en Eén van Geest, 2025): dat hij op zijn vijfentwintigste nog geen belijdenis had gedaan en waarom; Blue Band; de datum 1 augustus 1932, het verblijf in Southend-on-Sea en de terugreis binnen een week; de dagboeken van 1928 tot 1931; de bijeenkomst in Den Haag in oktober 1938 (30 of 22 oktober); de conferentie op de Hezenberg in 1953; zijn karakterschets; de Nederlandse weergave van zijn oorlogsverslagen uit 1945 (papiergebrek, de geloofsverklaring, de fiets, de oude broeder); de uitspraken over eenheid in 1956 en 1964.

Alleen uit één krant: de details van de doopdienst (Rotterdamsch Nieuwsblad, 21 december 1932); het gesprek met de NCRV (Leeuwarder Courant, 26 april 1962, die de secretaris abusievelijk J. van der Woude noemt); de brief van Du Plessis (Trouw, 1 februari 1977); zijn werk voor de Europese Pinksterconferentie van 1978 (Trouw, 2 mei 1978).

Alleen van de gemeente zelf: dat het lokaal aan de Gaesbeekstraat een garage was; de verhuizing van 2001 en de naam De Banier.

Onbevestigd of betwist: het aantal dopen in 1932 (79 personen volgens de archiefbiografie en Paul van der Laan, 48 doopplechtigheden volgens de gemeente; de krant beschrijft één dienst); het aantal zitplaatsen (434 volgens het archief, 427 volgens de krant van augustus 1934, 400 volgens een krant van oktober 1934); of er naast 1 Koningen 11:21 een tweede vers was (het proefschrift van 1988 noemt Genesis 24:28, het boek van 2025 niet meer); wat hij verder in de oorlog deed; wat er bij het bezoek van Du Plessis aan prinses Wilhelmina gebeurde (in de kranten van 1961 en 1962 vond ik er niets over); de aard van de onrust in 1975; waarom het voorgenomen huwelijk niet doorging; het geboortejaar van Brem Wilson

(1865 of 1867). Een rouwadvertentie van 1978, de tekst van de radiotoespraak van 1964 en het artikel in Het Vaderland van 1956 heb ik in Delpher niet gevonden. De overlijdensakte zelf is nog niet openbaar. De plaats van overlijden leid ik af uit het bericht in Trouw en uit de aangifte in Rotterdam.

Duiding: dat God hem door het verhaal van Hadad riep, is zijn eigen overtuiging, zoals beide biografen die weergeven. Of de teleurstelling van 1929 iets met zijn vertrek in 1932 te maken had, zegt geen enkele bron.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. HDC Protestants Erfgoed (VU Amsterdam), plaatsingslijst archief 1202, Pieter van der Woude, met biografie door Cees van der Laan (2022)
2. Paul N. van der Laan, De Nederlandse Pinksterbeweging in oecumenisch perspectief (proefschrift Birmingham, 1988, Nederlandse tekst)
3. Evangeliegemeente De Banier, “De geschiedenis”
4. HDC Protestants Erfgoed (VU Amsterdam), plaatsingslijst archief 1165, Broederschap van Pinkstergemeenten
5. Goldsmiths Research Online, David Killingray, “An African Pentecostal pioneer in Peckham: Thomas Brem Wilson (1867-1929)” (2015)
6. London News Online, over het familiearchief van Thomas Brem-Wilson
7. Premier Christian News, “Great granddaughter of Black Pastor of Peckham”
8. Cees van der Laan, “Episcopus Oecumenicus” (over Polman en de beginjaren van de pinksterbeweging)
9. Paul N. van der Laan, Eén van Geest. De Nederlandse Pinksterbeweging in oecumenisch perspectief (Amersfoort 2025)

10. Rotterdamsch Nieuwsblad, 1 juli 1932, “Opwekkingssamenkomsten te Rotterdam” (Delpher)
11. Rotterdamsch Nieuwsblad, 7 juli 1932, advertentie opwekkingssamenkomsten (Delpher)
12. Rotterdamsch Nieuwsblad, 22 oktober 1932, kerkenlijst met de Gemeente Gods (Delpher)
13. Rotterdamsch Nieuwsblad, 21 december 1932, “Gemeente Gods. Doopdienst” (Delpher)
14. Rotterdamsch Nieuwsblad, 29 december 1932, “De Gemeente Gods” (Delpher)
15. Rotterdamsch Nieuwsblad, 3 juli 1934, “Aanbesteding Kapel met woning Bonaventurastraat” (Delpher)
16. Rotterdamsch Nieuwsblad, 21 augustus 1934, “Het kerkje der Pinkstergemeente” (Delpher)
17. Krantenbericht van 13 oktober 1934, “De Pinkstergemeente te Rotterdam” (Delpher)
18. Rotterdamsch Nieuwsblad, 12 december 1936, kerkenlijst met “Jehovah Nissi, Bonaventurastraat 15” (Delpher)
19. Nieuwe Vlaardingsche Courant, 18 september 1961, “Huize Siloam werd stichting” (Delpher)
20. Leeuwarder Courant, 26 april 1962, “Kerknieuws in het kort” (Delpher)
21. Het Rotterdamsch Parool, 9 juli 1970, burgerlijke stand (Delpher)
22. Trouw, 1 februari 1977, “David du Plessis en paus Joannes” (Delpher)
23. Trouw, 2 mei 1978, “P. van der Woude” (Delpher)
24. Het Vrije Volk, 5 mei 1978, burgerlijke stand Rotterdam (Delpher)

Leendert Overduin: het geweten van Enschede

Op woensdag 21 juli 1976 liep de kapel Uit Liefde in Lonneker, een dorp aan de rand van Enschede, vol voor de uitvaart van een gepensioneerde dominee. Bij de begrafenis stond een enorme menigte. Twee groepen mensen vielen op, zo staat in de levensbeschrijvingen van hem. Er waren veel Joden. En er waren veel oud-NSB'ers.

Ruim dertig jaar eerder hadden die twee groepen in dezelfde stad tegenover elkaar gestaan. De ene groep werd opgejaagd, de andere had aan de kant van de bezetter gestaan. Nu stonden ze bij hetzelfde graf. Ze kwamen voor dezelfde man.

Leendert Overduin was predikant van een kleine kerk in Enschede. In de oorlog bouwde hij met zijn zussen en een handvol buren een onderduikorganisatie op die volgens het archief van de Vrije Universiteit minstens duizend Joden hielp. Hij werd drie keer opgepakt en kwam drie keer vrij. Na de bevrijding koos hij de kant van de mensen die toen werden uitgescholden en uitgesloten: NSB'ers en hun kinderen. Veel mensen in Enschede begrepen daar niets van. Voor hem was het één en dezelfde houding.

Het begon in een winkel in Leiden.

Achter de toonbank in Leiden

Leendert Overduin werd geboren op 22 december 1900 in Leiden. Hij was de zesde van elf kinderen. Zijn vader, Jacobus Overduin, had een textielwinkel in de stad en was organist van de christelijk-gereformeerde kerk in Leiden. Zijn moeder heette Maartje Colijn. In de winkel werkten de kinderen mee.

Het was een groot gezin, en meerdere kinderen kozen later voor de kerk of het schrijven. Zijn broer Koos werd predikant en publicist. Een andere broer, Jan, werd auteur. Twee zussen, Maartje en Corrie, zouden in de oorlog een hoofdrol spelen in zijn leven.

Leendert ging na de lagere school niet verder leren. Hij werkte in de zaak van zijn vader. Over die jaren is weinig bekend. We weten niet wanneer hij voor het eerst dacht aan het predikantschap, of wat hem daarheen trok. De bronnen die ik heb kunnen lezen, zwijgen erover.

Wel weten we wat hij deed. In 1925 begon hij, vijfentwintig jaar oud, aan de voorbereiding voor het staatsexamen. Dat was de weg voor wie geen gymnasium had gedaan en toch wilde studeren. Hij deed er vijf jaar over. In 1930 slaagde hij.

Ondertussen studeerde hij al aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Daar leerde hij Kleijs Kroon kennen. Zijn theologiestudie duurde lang. Pas in 1935 hield hij zijn eerste preek, in Bolnes, zo staat in zijn levensbeschrijving in de Overijsselse Biografieën.

Hij was toen vierendertig. De meeste predikanten stonden op die leeftijd al jaren op de kansel.

Aan de kant van Geelkerken

In 1926 ging er een scheur door de Gereformeerde Kerken. Het conflict draaide om ds. J.G. Geelkerken en kreeg de naam kwestie As-

sen, naar de synode die toen besliste. Wie met Geelkerken meeging, kwam terecht in de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband.

Leendert Overduin koos de kant van Geelkerken. Mogelijk speelde Kroon daarbij een rol, zo vermoedt het archief. Het was een keuze voor een kleine groep.

Een van die kerken stond in Enschede. Daar werd hij beroepen, als zijn eerste gemeente. Hij was zevenendertig toen hij er predikant werd. Hij was ongetrouwd en zou dat blijven tot 1955.

De profeet op zaterdagavond

Wie was hij als dominee? Zijn biograaf Coen Hilbrink schetst een man die geen opsmuk zocht. Hij wilde een geloof dat echt geleefd werd, zonder grote woorden en zonder starre leer. Op de kansel was hij geen groot spreker. Zijn voordracht was zwak. Toch hadden zijn preken volgens Hilbrink iets mystieks.

Vaak schreef hij ze laat op zaterdagavond. Zijn bevlogen momenten leverden hem twee bijnamen op: “de profeet” en “Elia”.

Theologisch las hij breed. Hilbrink noemt Barth, Tillich en later Robinson als denkers die hem vormden. Voor sommige lezers van dit boek zijn dat geen vertrouwde namen. Ik noem ze omdat ze bij hem horen. Wat er in zijn preken van overbleef, was vooral één ding: hij zag ieder mens eerst als medemens, wat die mens ook gedaan had. Dat zou in de oorlog en daarna de lijn van zijn leven worden.

Zijn rechtvaardigheidsgevoel kwam uit zijn geloof, schrijft Hilbrink. Het maakte hem ongeduldig met de bekrompen fatsoensregels van zijn tijd.

Zondagochtend 14 september 1941

In september 1941 werden bij Usselo, vlak bij Enschede, telefoonkabels van de Duitse Wehrmacht doorgesneden. De bezetter nam wraak op mensen die er niets mee te maken hadden.

In de nacht van zaterdag 13 op zondag 14 september 1941 begon de razzia. Die zondagochtend werden in heel Twente Joodse mannen thuis opgehaald, soms door een Nederlandse politieagent. Ze zaten twee dagen opgesloten in Enschede. De ene familie herinnert zich een sporthal, een andere het gebouw van de hbs. Op dinsdag 16 september vertrokken ze op transport naar Mauthausen, een concentratiekamp in Oostenrijk. Een kleindochter van een van die mannen vertelde dat in 2016 bij de jaarlijkse herdenking. Haar grootvader stierf op 25 september in het kamp, elf dagen na zijn arrestatie. Zijn broer was een dag eerder overleden.

Over de aantallen lopen de bronnen op het eerste gezicht uiteen. Ik heb ze naast elkaar gelegd. De Engelse Wikipedia en Hilbrink noemen 105 Joodse mannen. Hilbrink voegt eraan toe dat de meesten uit Enschede kwamen. De herdenkingstoespraak van 2016 komt op hetzelfde getal: de grootvader werd weggevoerd met 104 andere Joodse mannen uit Twente. Het erfgoedblad van de gemeente Enschede schrijft dat er in Enschede 71 mannen werden gearresteerd, onder wie 68 Joodse. Een Engelstalig artikel over de documentaire over Overduin houdt het op 67 jonge mannen uit Enschede.

Naast elkaar passen ze. Het gaat om 105 mannen uit heel Twente, van wie ongeveer twee derde, 67 of 68, uit Enschede kwam. Het kleine verschil tussen 67 en 68 heb ik niet kunnen oplossen.

Hoe het met hen afliep, is ook bekend. Historicus Jacques Presser beschrijft een vergadering op 4 november 1941. Daar viel het zelfs de SS-leider Rauter op dat 65 van de 105 Twentse mannen binnen een paar weken dood waren. Volgens de herdenkingstoespraak en

het artikel over de documentaire kwam uiteindelijk niemand van hen terug.

In Enschede wist de Joodse gemeenschap vanaf dat najaar wat deportatie betekende. De overlijdensberichten uit Mauthausen joegen de gemeenschap schrik aan.

Drie mensen voor de deur

Wat er daarna in de pastorie gebeurde, wordt meestal zo verteld. Drie mensen vroegen Overduin of ze bij hem in huis mochten onderduiken. Hij zei ja. Er kwamen er meer, en hij ging op zoek naar andere adressen.

Ik heb dit verhaal alleen in de Engelse Wikipedia gevonden, zonder duidelijke bron. Wie die drie waren en wanneer ze kwamen, weet ik niet. Yad Vashem, het herdenkingscentrum in Jeruzalem, vertelt het begin anders. Toen de overlijdensberichten uit Mauthausen in Enschede aankwamen, zocht Overduin zelf contact met Sig Menko, de voorzitter van de Joodse Raad. Samen zetten ze een reddingsorganisatie op. Een studie waar Trouw in 1983 over schreef, legt dat contact rond oktober 1941.

Vast staat dat hij in 1941 bij het verzet betrokken raakte. Ook staat vast dat de Joodse leiders in Enschede een andere koers kozen dan die in Amsterdam. De Joodse Raad in Enschede werd geleid door Sig Menko, Gerard Sanders en Isedoor van Dam. Zij raadden mensen aan onder te duiken. Volgens het erfgoedblad van Enschede gaf Gerard Sanders aan Overduin de namen door van Joden die binnenkort zouden worden weggevoerd. Zo wist de dominee wie hij als eerste moest helpen. Fred Menko, uit de familie van de voorzitter, schreef in 2022 dat de Joodse Raad van Enschede zelf deel werd van het netwerk rond Overduin. Zijn grootouders en een tante werden

door het verzet vooraf gewaarschuwd. Op 2 oktober 1942 doken ze onder, en ze overleefden.

Sanders zelf zocht in 1943 als een van de laatsten een onderduikadres. Hij werd onderweg verraden en opgepakt. Van de drie leiders was hij de enige die de oorlog niet overleefde.

Een buurvrouw, een bakker en een ambtenaar

De groep die ontstond, is later bekend geworden als de Groep Overduin. Het begon klein. Hilbrink noemt de mensen die er vanaf het begin bij waren: zijn zussen Maartje en Corrie, een buurvrouw, een bakker en een ambtenaar.

Leendert, Maartje en Corrie waren alle drie ongetrouwd en woonden in hetzelfde huis. Yad Vashem beschrijft hem als de idealist en dromer, en zijn zussen als de praktische krachten. Zij reisden het land door op zoek naar adressen, vaak bij boeren. De groep regelde bonnen voor eten en geld voor de mensen die onderduikers in huis namen. Dat geld kwam vooral van niet-Joodse fabrikanten. Volgens Yad Vashem had de groep elke maand elfhonderd bonkaarten nodig. Twee timmerlieden trokken voor Overduin de boer op om schuilplaatsen te bouwen, vertelde hij in 1967 aan het Algemeen Dagblad.

Veel onderduikers gingen naar Friesland. Loe de Jong noemt Overduin als een van de mensen die daar hun Joodse onderduikers probeerden te plaatsen. Zelf sprak hij later van “apostolische reisjes, zo met dertig joden de trein in om ze in Friesland onder te brengen”. Volgens het archief van de Vrije Universiteit kreeg de groep vertakkingen in het hele land. Vanaf mei 1943, toen de Joden van Enschede ondergedoken of weggevoerd waren, hielp hij volgens Yad Vashem ook Joden uit Amsterdam.

Een van de gezinnen die zo verdween, was de familie Zwartz uit Enschede. Op 8 april 1943 doken ze onder met hulp van de groep. Herbert Zwartz en zijn vader zaten op het ene adres, zijn moeder en zus op een ander. Op 1 april 1945 werden ze alle vier bevrijd. Herbert gaf later in Duitsland een boek over Overduin uit.

Een ander kind, Mirjam de Groot-Bont, was zes jaar oud toen haar familie via het netwerk een plek kreeg bij christelijke gezinnen op het platteland. Haar zoon, Uri Elzur, vertelde in 2022 dat hij zijn bestaan aan de dominee te danken had. Van die dominee had hij lang nooit gehoord.

In Enschede zelf zaten volgens Hilbrink dertig Joden ondergedoken in één klein huisje aan de Potgieterstraat.

Hoeveel waren het er?

Ik heb lang gezocht naar het juiste getal. Het archief van de Vrije Universiteit spreekt van minstens duizend Joden die de groep hielp. De regionale krant Tubantia schreef in 2022 over zeker twaalfhonderd. De Duitse uitgave van de biografie van Arnold Bekkenkamp, uit 2024, spreekt van meer dan duizend. Een onderzoek van sociologen uit 2001 houdt het, op basis van eerder werk van historicus Bert Jan Flim, op zevenhonderd tot achthonderd. Yad Vashem noemt in zijn eigen dossier hetzelfde getal. Ook dat was het hoogste aantal van alle onderduikgroepen in Nederland.

In Enschede woonden in 1942 ongeveer twaalfhonderd Joden. Volgens de NOS werden er daarvan ongeveer vijfhonderd gered, meer dan in welke andere Nederlandse stad ook. Hilbrink schrijft dat de groep meer dan de helft van de Joodse Enschedeërs hielp. Overduin zei het in 1967 zelf ook zo: van de elf- tot twaalfhonderd Joden in de stad had meer dan de helft de oorlog overleefd. Yad Vashem houdt

het op veertig procent. Omdat het netwerk over het hele land werkte, kan het totaal hoger liggen dan het aantal uit Enschede alleen.

In een Engelstalig artikel over de documentaire staat dat geen enkele onderduiker van Overduin werd verraden en dat ze allemaal overleefden. Dat klopt niet met andere bronnen. Bijna de helft van de Joden in Enschede kwam om. Wat wel vaststaat: het ging om honderden mensen, volgens meerdere bronnen om meer dan duizend.

"Wat kan ik anders doen?"

In het najaar van 1942 werd Overduin voor de eerste keer gearresteerd, in Arnhem. Volgens Hilbrink had hij een stapel persoonsbewijzen van Joden bij zich. Zelf sprak hij in 1967 van twaalfhonderd stamkaarten, de kaarten waarmee je bonnen kreeg. Een Oostenrijkse officier, Horak, vroeg hem voor wie die papieren waren. Volgens Hilbrink antwoordde de dominee: "Moetje dat nog vragen? Voor joden natuurlijk!" Na een week kwam hij vrij, op voorspraak van een Enschedese politie-inspecteur. Uit Tubantia van november 1946 blijkt wie dat was: W.E. Sanders, een andere Sanders dan Gerard van de Joodse Raad. Hij was naar Horak gegaan om de zaak van de dominee te bepleiten.

Daarna zocht de bezetter hem. Alle Duitsers, agenten en NSB'ers in Enschede liepen met een fotootje van hem op zak, vertelde hij later. In 1946 verklaarde een verrader voor het Bijzonder Gerechtshof dat de Sicherheitsdienst, de Duitse veiligheidsdienst, hem duizend gulden had geboden als hij de arrestatie van ds. Overduin kon regelen.

In 1943 werd hij opnieuw opgepakt. Hilbrink schrijft dat het tien maanden na de eerste keer was. Zelf noemde Overduin november 1943. Hoe het gebeurde, kwam in september 1947 naar voren in een proces in Arnhem. Een vrouw uit zijn eigen gemeente had met haar man voor hem gewerkt en zelf Joden in huis gehad. Bij een huiszoe-

king vonden de Duitsers bonkaarten. Ze dreigden haar baby af te nemen. Toen vertelde ze in welke winkel ze de dominee de volgende dag zou ontmoeten. Daar wachtten ze hem op. De aanklager vond dat dit geen vrijwillig verraad was.

Volgens Hilbrink antwoordde hij zijn Duitse rechter met een wedervraag: wat kon hij anders doen dan deze vervolgde mensen bijstaan? Yad Vashem geeft uit zijn verhoren een antwoord weer dat verder gaat. Hij hielp wie in nood was, zei hij, uit geloof en uit menselijkheid. Om dezelfde reden zou hij na de oorlog ook hén moeten helpen, als hun onrecht werd gedaan.

Hij werd veroordeeld tot tweeëntwintig maanden gevangenisstraf. Hij zat er negen van uit, in de strafgevangenis van Scheveningen. Daarna ging hij niet terug naar zijn gewone leven. Hij dook zelf onder, onder de naam Ten Kate, en ging door met het werk. Om niet op te vallen reisde hij rond als boodschappenjongen, bakker of smid.

Het archief van de Vrije Universiteit noemt nog iets opvallends. Soms kwam hij vrij door zijn "ontwapenende openhartigheid". Tegenover de bezetter was openhartigheid gevaarlijk. Bij hem werkte het soms in zijn voordeel, zoals bij Horak.

Zijn broer Koos, voluit Jacobus, had minder geluk. Hij was gereformeerd predikant in Arnhem. Na een preek waarbij twee mannen van de Gestapo in de kerk zaten, werd hij opgepakt. Hij zat vast in Arnhem en in kamp Amersfoort, kort in Neurenberg, en kwam daarna in Dachau terecht. Eind 1943 mocht hij naar huis. In 1946 verscheen bij Kok in Kampen zijn boek *Hel en hemel van Dachau*. Later kwam er een Engelse vertaling, *Faith and Victory in Dachau* (1978).

Ik vraag me bij dit deel van zijn verhaal af wat ik zelf gedaan zou hebben. Na een week cel, of na negen maanden, zou ik waarschijnlijk stil zijn geworden. Wat zou jij doen als je net was vrijgelaten en wist dat ze je in de gaten hielden?

De derde arrestatie kwam in de laatste week van de bezetting. Overduin stond op een dodenlijst van de beruchte SD'er dr. Meyer.

Op 31 maart 1945 vond aan de Sumatrastraat in Enschede een massamoord plaats. Overduin had erbij kunnen zijn. Volgens Hilbrink ontkwam hij omdat zijn bewaker even niet oplette. In 1951 vertelde een getuige voor het Bijzonder Gerechtshof het anders. De dominee was opgepakt om een zender en zijn leven liep ernstig gevaar. Hij werd losgelaten met de smoes dat hij de zender zou aanwijzen. De getuige liet hem gaan. Overduin zelf zei in 1967 alleen dat de Sicherheitsdienst hem die laatste keer ter dood had veroordeeld, "aan de vooravond van de bevrijding". Hoe hij precies vrijkwam, blijft daarmee onzeker.

Een dag later, op 1 april 1945, werd Enschede bevrijd. Herbert Zwartz en zijn familie kwamen uit hun schuilplaatsen. Honderden mensen die Overduin aan een adres had geholpen, konden weer de straat op.

De kinderen van de anderen

Na de bevrijding sloeg de stemming in Enschede om. Nu kregen de mensen het zwaar die aan de verkeerde kant hadden gestaan. Volgens het artikel over de documentaire keerde de stad zich tegen ongeveer duizend NSB-sympathisanten. Ook hun kinderen kregen het te verduren.

Overduin kreeg in die maanden een onverwachte taak. De procureur-generaal in Arnhem vroeg hem officier-fiscaal te worden: hij moest NSB'ers opsporen en voor het Tribunaal brengen. Dat schreven De Telegraaf en Trouw in 1967. Hij stond bekend als strikt rechtvaardig en zeer menselijk. Veel kleine NSB'ers liet hij lopen. Met de voorzitter van het Tribunaal, die zelf in Buchenwald

had gezeten en onverbiddelijk streng was, kreeg hij het geregeld aan de stok.

Hij deed iets wat veel mensen in de stad niet begrepen. Hij kwam op voor NSB'ers en hun kinderen, telkens als hij vond dat hun onrecht werd gedaan. Dat werd volgens het archief met verbazing en soms met ergernis ontvangen. Er werd tegen hem geageerd. De geestelijken van Enschede, protestants en katholiek, gingen toen achter hem staan, schrijft Hilbrink.

Hij praatte de NSB niet goed. Hij had zelf vier jaar lang gevangenis en dood geriskeerd tegen alles waar die beweging voor stond. Wat hij weigerde, was een mens alleen nog te zien als lid van een groep. In de oorlog was een Jood voor hem een mens die een adres nodig had. Na de oorlog was een NSB-kind voor hem een kind.

In 2021 kwam er een documentaire over zijn leven, *Het geweten van een stad*, gemaakt door Willy Berends en Cars Bijlstra. Daarin vertellen vier mensen hoe Overduin hen redde. Drie van hen zijn Joods. De vierde is het kind van een Nederlandse SS'er.

Het lange gevecht voor mevrouw Lasonder

Het bekendste voorbeeld van zijn inzet na de oorlog draait om één vrouw. Mr. dr. G.A. Lasonder was een rijke Enschedese jurist en in de oorlog lid van de NSB. Hij stierf op 4 december 1944. In februari 1947 veroordeelde het Tribunaal hem alsnog, ruim twee jaar na zijn dood. Zijn vermogen werd verbeurd verklaard, ook het landgoed Drienerlo. Zijn weduwe, Anna Christine Lasonder-Bauer, was niet eens opgeroepen. Ze leefde later van haar AOW in een arbeidershuisje. Vanuit haar raam zag ze de Technische Hogeschool Twente, die op Drienerlo was gebouwd.

Overduin zette zich jarenlang voor haar in. Tubantia schreef dat hij haar in 1958 leerde kennen. Het Parool sprak van een strijd van twee-

ëntwintig jaar. Vijf ministers wezen het verzoek af. Een keer zat hij een middag op de stoep bij minister-president Zijlstra. In oktober 1967 stuurde mevrouw Lasonder een petitie aan de Staten-Generaal, met een brief van Overduin erbij. In september 1968 volgde een brief namens de hele geestelijkheid van Enschede, met eenenvijftig ondertekenaars, onder wie de deken.

Op 24 maart 1969 meldde Tubantia dat het gelukt was. De minister van Justitie kende haar een lijfrente toe. Een verslaggever van Het Parool vroeg hem waarom juist hij dit deed. "Omdat onrecht onrecht blijft," zei hij.

Hij legde ook uit wat hij in de oorlog had gezien. Als hij een Joods echtpaar voor één nacht moest onderbrengen, liep hij in Enschede straten af en hoorde overal dat mensen niet durfden. Dan ging hij naar de pachters van Lasonder. Die boeren waren NSB'ers, zei hij, maar ze hadden wel onderdak voor Joden. Lasonder wist ervan en gaf hem nooit aan. "Hij was fout. Hij stond aan de verkeerde kant. Maar hij heeft geen verkeerde dingen gedaan."

De man die honderden Joden aan een schuilplaats hielp, besteedde na de oorlog jaren van zijn leven aan het recht van één weduwe van een NSB'er.

Een sociaal predikant en een late bruiloft

In 1946 sloot het Hersteld Verband zich aan bij de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor Overduin had dat gevolgen. Als wijkpredikant was hij nu eigenlijk overbodig. Hij werd buitengewoon predikant voor sociale arbeid in Enschede.

In 1950 werd hij voorzitter van de Stichting Gezinszorg. In zijn werk leerde hij de directrice van de Gezinszorg kennen, Zwaantje Reindje ter Heege. Op 14 september 1955 trouwden ze. Hij was vierenvijftig. Ze kregen geen kinderen.

Datzelfde jaar werd hij predikant in de wijkgemeente Lonneker, aan de rand van Enschede. Op 1 januari 1966 ging hij met emeritaat. Daarna bleef hij nog zes jaar helpen in Lonneker. Ook later stond hij af en toe nog als pastor klaar.

In 1965 is er correspondentie geweest over een koninklijke onderscheiding bij zijn afscheid. Hoe dat afliep, staat niet in het archief. Overduin vertelde het twee jaar later zelf aan het Algemeen Dagblad. "Nee," zei hij, "dat heb ik geweigerd. Ik zal nooit met een lintje op mijn borst kunnen lopen dat ik heb gekregen door de ellende van andere mensen." Boeken over de oorlog las hij nooit. "Ik praat er ook niet graag over; die tijd is voorbij. Er wacht iemand anders op hulp."

In 1972 en 1973 schreven mensen aan Yad Vashem om hem voor te dragen. Op 10 juli 1973 erkende Yad Vashem hem als Rechtvaardige onder de Volkeren, samen met zijn zussen Maartje en Corrie, in één dossier met nummer 805. Volgens de databank van Yad Vashem is er in Jeruzalem geen plechtigheid geweest. Hun namen staan er op de eremuur. Of hij de erkenning zelf in ontvangst heeft genomen, heb ik niet kunnen vinden. Maartje overleed een jaar later, in 1974.

Kapel Uit Liefde

In juni 1976 verhuisde hij van zijn flat in Enschede naar een bejaardenwoning in Lonneker. Hij was toen al ernstig ziek. Op 17 juli 1976 overleed hij daar, in Lonneker, vijfenzeventig jaar oud.

Zijn vrouw zette een korte advertentie in de kranten. De uitvaart was op woensdag 21 juli, vanuit de kapel Uit Liefde, en daarna de begrafenis op de Oosterbegraafplaats in Enschede. Onderaan stonden twee woorden: "Geen toespraken." De hervormde gemeente van Lonneker noemde hem in haar eigen advertentie "onze onvergetelijke predikant".

Na zijn dood werd hij langzaam vergeten, buiten Enschede. In 2000 verscheen een biografie van Arnold Bekkenkamp, met de ondertitel *het levensverhaal van een pastor Pimpernel*. De documentaire van 2021 werd ook in het Engels uitgebracht. In Palo Alto in Amerika schreven scholieren essays over hem voor een wedstrijd die zijn naam draagt. Sinds 2022 heeft hij een plek in het vernieuwde Verzetsmuseum in Amsterdam.

In Enschede zelf herinneren het Mauthausenmonument en de struikelstenen in de stoep aan de mannen van september 1941 en aan de Joden die niet terugkwamen. Een standbeeld of gedenksteen voor Overduin ben ik niet tegengekomen. Wel heeft Enschede nu een Leendert Overduinstraat, in de nieuwe wijk Janninkskwartier.

Van hemzelf is weinig overgeleverd. Er zijn twee korte antwoorden, aan een Oostenrijkse officier en aan een Duitse rechter. Er zijn preken die hij op zaterdagavond schreef en die niemand meer kent. En er is een lijst van namen die door Gerard Sanders werd doorgegeven, van mensen die het overleefden en mensen die het niet haalden.

Ik denk aan die dag in juli 1976 in de kapel Uit Liefde. Mensen die dertig jaar eerder in dezelfde stad tegenover elkaar hadden gestaan, kwamen naar dezelfde dienst. Ze hadden één dominee gemeen, die hen allebei als mens had gezien. Bij zijn graf stonden ze allebei.

Wat vaststaat en wat verteld wordt

Vaststaat (meerdere onafhankelijke bronnen): geboorte op 22 december 1900 in Leiden; keuze voor het Hersteld Verband na 1926; predikant in Enschede; de razzia in Twente in de nacht van 13 op 14 september 1941, met 105 Joodse mannen uit heel Twente die naar Mauthausen werden gebracht en daar omkwamen (65 van hen waren op 4 november 1941 al dood); de samenwerking met zijn zussen Maartje en Corrie; het advies van de Joodse Raad in Enschede om

onder te duiken; drie arrestaties waarna hij telkens vrijkwam (archief VU, Hilbrink, NOS, zijn eigen woorden in het Algemeen Dagblad van 19 oktober 1967); de eerste arrestatie in Arnhem in het najaar van 1942 en de vrijlating via politieman W.E. Sanders en Horak (Hilbrink; Tubantia, 16 november 1946; Algemeen Dagblad, 21 januari 1948); de tweede arrestatie in 1943 na verraad onder dwang (Tubantia, 12 september 1947; Algemeen Handelsblad, 15 september 1947); tweeëntwintig maanden straf waarvan negen uitgezeten, de schuilnaam Ten Kate, de vermommingen en de dertig onderduikers aan de Potgieterstraat (Hilbrink en zijn eigen woorden in 1967); zijn werk als officier-fiscaal na de bevrijding (De Telegraaf en Trouw, oktober 1967); zijn inzet voor NSB'ers en hun kinderen; de zaak Lasonder, met de data en de lijfrente van maart 1969 (archief VU, Hilbrink, Algemeen Dagblad, Trouw, De Tijd, Tubantia en Het Parool, 1967 tot 1969); dat hij een koninklijke onderscheiding weigerde (Algemeen Dagblad en Trouw, oktober 1967); zijn huwelijk met Zwaantje ter Heege in 1955; de erkenning door Yad Vashem op 10 juli 1973, samen met zijn zussen (databank en officiële lijst van Yad Vashem, het weekblad *J.*); overlijden op 17 juli 1976 in Lonneker en de begrafenis op 21 juli op de Oosterbegraafplaats (rouwadvertenties in Trouw en De Telegraaf); een begrafenis met veel Joden en oud-NSB'ers (archief VU, Hilbrink).

Alleen uit één biografische bron of uit getuigenissen: de dodenlijst van dr. Meyer en zijn ontsnapping op 31 maart 1945, zijn antwoorden aan Horak en aan de Duitse rechter (Hilbrink); zijn antwoord aan zijn ondervragers, de elfhonderd bonkaarten per maand, het geld van de fabrikanten en de hulp aan Joden uit Amsterdam (Yad Vashem); de foto's die de bezetter van hem verspreidde, de timmerlieden en de reizen naar Friesland (zijn eigen woorden in 1967; Friesland ook bij Loe de Jong, via de Leeuwarder Courant van 26 april 1975); de duizend gulden die op zijn arrestatie stond (ver-

klaring van een verdachte, Tubantia, 19 december 1946); de namenlijsten van Gerard Sanders (erfgoedblad Enschede; Trouw, 1 november 1983, zegt hetzelfde over de Joodse Raad); de onderduik van de families Zwartz en De Groot-Bont (uit hun eigen familieverhalen); de bijnamen "de profeet" en "Elia"; de waarschuwing aan de familie Menko (Fred Menko, 2022); de arrestatie van Koos na een preek, zijn tijd in Neurenberg en zijn vrijlating eind 1943 (één bespreking van zijn Engelse boek).

Onbevestigd of betwist: dat het begon met drie mensen die bij hem in huis wilden onderduiken, en dat de groep binnen een jaar vijftig leden had (alleen de Engelse Wikipedia; Yad Vashem laat het beginnen bij zijn contact met Sig Menko); hoe hij in maart 1945 vrijkwam (Hilbrink: een bewaker lette niet op; een getuige in 1951: hij werd losgelaten om een zender aan te wijzen; Yad Vashem schrijft dat hij tot het eind van de oorlog vastzat); de maand van de eerste twee arrestaties (Hilbrink: najaar 1942 en tien maanden later; Overduin zelf in 1967: september 1942 en november 1943); of hij de erkenning van Yad Vashem zelf in ontvangst nam; dat geen enkele onderduiker van de groep werd verraden (onjuist: het proces van 1947 noemt twee onderduikers die werden opgepakt en omkwamen). Een eigen gedenkteken in Enschede vond ik niet, wel de Leendert Overduinstraat. Tubantia van juli 1976 staat niet in Delpher. Een verslag van de begrafenis heb ik daarom niet kunnen lezen.

Duiding: het aantal geredde mensen verschilt per bron: 700 tot 800 (Yad Vashem; Flap e.a., naar Flim), minstens 1.000 (archief VU), meer dan 1.000 (uitgever van de Duitse biografie, 2024), zeker 1.200 (Tubantia). De Engelse Wikipedia baseert haar duizend op De Twentse Paradox van Marjolein Schenkel, dat ik niet heb kunnen inzien. Welk deel van de Enschedese Joden overleefde, verschilt ook: veertig procent (Yad Vashem), ongeveer vijfhonderd van twaalfhonderd (NOS), meer dan de helft (Overduin zelf en Hil-

brink). Bij de razzia gaat het om 105 mannen uit Twente, van wie 67 of 68 uit Enschede; de getallen 105 en 67 slaan dus op verschillende gebieden. Over de datum: de Engelse Wikipedia noemt 13 september, de herdenkingstoespraak en het Mauthausenmonument zondag 14 september. Joods Monument en Fred Menko spreken van de nacht van 13 op 14 september, wat beide verklaart. Waar de mannen twee dagen vastzaten, verschilt per familieverhaal: een sporthal (toespraak 2016) of het gebouw van de hbs (Menko). Over de zaak Lasonder: Tubantia laat zijn inzet in 1958 beginnen, Het Parool spreekt van tweeëntwintig jaar. Als sterfplaats noemen het archief VU en de rouwadvertenties Lonneker, Hilbrink Enschede; Lonneker hoort sinds 1934 bij Enschede.

Bronnen bij dit hoofdstuk

1. HDC Protestants Erfgoed VU, plaatsingslijst archief L. Overduin (collectie 023)
2. C. Hilbrink, "Leendert Overduin (1900-1976)", Wie is wie in Overijssel
3. Toespraak herdenking razzia Twente, 13 september 2016 (Joods Monument)
4. Erfgoed Magazine Enschede, april 2020
5. J. Presser, Ondergang (DBNL)
6. NOS, 11 april 2021, "Anders dan in Amsterdam liet Joodse Raad Enschede Joden onderduiken"
7. H. Flap, M. Croes e.a., "Verzet en jodenvervolging in Overijssel" (2001)
8. SEE NL, "The Conscience of a City" (2022)
9. J. The Jewish News of Northern California, 30 maart 2022
10. TracesOfWar (naar Tubantia), 4 oktober 2022
11. Curt Bloch, mediatheek: Herbert Zwartz
12. TracesOfWar, Mauthausenmonument Enschede
13. Neighbors Abroad, Overduin Essay Contest

14. Wikipedia (Engels), “Leendert Overduin”
15. Joods Monument, over Samuel Woudstra
16. F. Menko, “Veertien kinderen en de oorlog” (2022)
17. W. Bredenhof, “A powerful World War 2 resistance story” (2020)
18. Classic Books and Ephemera, J. Overduin, *Hel en hemel van Dachau* (1946)
19. Yad Vashem, Righteous Among the Nations Honored by Yad Vashem by 1 January 2024: Netherlands
20. LovelyBooks, A. Bekkenkamp, *Der Judenretter und Versöhner aus Enschede: Pastor Leendert Overduin* (LIT, 2024)
21. Yad Vashem, databank Rechtvaardigen, dossier M.31.2/805: Overduin, Leendert en Maartje; Corrie
22. Algemeen Dagblad, 19 oktober 1967, “Jodenredder vecht voor vrouw van N.S.B.-er” (Delpher)
23. De Telegraaf, 20 oktober 1967, “Lasonder-miljoenen oorzaak van strijd tussen twee verzetslieden” en “Vlekkeloos” (Delpher)
24. Trouw, 21 oktober 1967, “Vrouw in sanatorium voert strijd om recht” (Delpher)
25. De Tijd, 20 september 1968, “Geestelijken Enschede in geweer voor oud NSB-er” (Delpher)
26. Tubantia, 24 maart 1969, “Lijfrente voor mevrouw A.C. Lasonder-Bauer” (Delpher)
27. Het Parool, 29 maart 1969, “Ex-verzetsman vocht 22 jaar voor weduwe van NSB-er” (Delpher)
28. Twentsch Dagblad Tubantia, 16 november 1946, “Verweerschrift van W.E. Sanders” (Delpher)
29. Twentsch Dagblad Tubantia, 19 december 1946, verslag Bijzonder Gerechtshof Arnhem (Delpher)
30. Twentsch Dagblad Tubantia, 12 september 1947, “Het Jodenverraad in de Van Heutzstraat” (Delpher)

31. Algemeen Handelsblad, 15 september 1947, “Zij verried ds. Overduin” (Delpher)
32. Algemeen Dagblad, 21 januari 1948, over Horack en de arrestaties na de overval in Joure (Delpher)
33. Twentsch Dagblad Tubantia, 26 september 1951, verslag van het proces-Huschka (Delpher)
34. Leeuwarder Courant, 26 april 1975, “Joden” (over deel 6 van Loe de Jong) (Delpher)
35. Trouw, 20 juli 1976, rouwadvertentie en bericht “Ds. L. Overduin” (Delpher)
36. Trouw, 21 juli 1976, advertentie Hervormde Gemeente Lonneker (Delpher)
37. Trouw, 1 november 1983, “Positief” (over de Joodse Raad van Enschede) (Delpher)
38. Gemeenteblad Enschede 2022, nr. 571656 (Leendert Overduinstraat, Janninkskwartier)

Nawoord

Een jurist die in Banbury leerde bidden. Een dominee bij wie een dorp begon te huilen. Een zuster die de pastoor niet had besteld. Een dominee op een brug in de Jordaan. Een dichteres die eerlijk twijfelde. Een theologe die via de radio preekte. Een chemicus die naar zijn eigen land trok. En een dominee bij wiens graf Joden en oud-NSB'ers naast elkaar stonden.

Ze verschilden in bijna alles. In kerk, in tijd, in wat ze geloofden over de details. Sommigen werden bekend, anderen zijn bijna vergeten. Van een paar van hen weten we minder dan ik zou willen.

Wat ze deelden, was dat ze God volgden waar dat hun iets kostte. Een carrière, een vaste plek, een goede naam, hun veiligheid.

Met dit vijfde deel staan er veertig levens in deze serie. Er zijn er nog veel meer. Misschien woonde een van hen in jouw dorp of jouw stad. Misschien weet niemand meer hoe die persoon heette.

Denk aan hen. En kijk dan wat het geloof van jou vraagt.

Let op de uitkomst van hun levenswandel, en volg hun geloof na (Hebreeën 13:7)